RTEKEZÉSEK
LOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMÁBÓL

5. SZÁM

HELIODOROS AITHIOPIKÁJÁNAK FELDOLGOZÁSAI A MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA

RAJKA LÁSZLÓ

KOLOZSVÁR.
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINARIUM
1917.

A sorozatban megjelentek:

1. *Borbély Ferenc*: Gyulai mint aesthetikus.
2. *Henrich Arnold*: Gismunda és Gisquardus széphistóriája.
3. *Jénáki Ferenc*: Kájoni János énekes könyve és forrásai.
4. *Csipak Lajos*: Horatius hatása az ó- és ujklasszikus iskola költőire.

A sorozaton kívül:

Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben.
Bőhm Dezső: Orczy Lőrinc élete és költészete.
Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése.
Frick József: A középkori magyar himnuszköltészet.
Gerencsér István: Adalékok a magyar iskoladrámák történetéhez.
György Lajos: Szép Magelona.
Kovács Béla: Szathmáry Károly élete.
Kovács János: Sue hatása a magyar irodalomra.
Kreszta Riza: A magyar verses legenda története.
Pusch Ödön: Vallásos elmélkedések kódexeinkben.
Schweighoffer Tamás: Kazinczy Ferenc aesthetikája.
Tompa József: A magyar ballada története.
Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig.

ÉRTEKEZÉSEK
A KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMÁBÓL

5. SZÁM

HELIODOROS AITHIOPIKÁJÁNAK FELDOLGOZÁSAI A MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA

RAJKA LÁSZLÓ

KOLOZSVÁR.
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUM
1917.

Nyom. Stief Jenő és Tsa könyvnyomdájában Kolozsvárt. 4592—206

Előszó.

Heliodoros magyar feldolgozásainak kérdésére figyelmemet a tárgy rendezetlensége és sok tekintetben megoldatlan volta irányította. Már az is feltűnt nekem, hogy a régi magyar irodalom egyik jelentős emléke: Czobor forditása még mindig kiadatlan. Eredeti tervem az volt, hogy ezt a munkát megfelelő bevezetéssel ellátva kiadom. Ám a bevezetés maga is nagyra nőtt és így meg kell elégednem annak közlésével.

Ily széles tárgykörrel foglalkozó munkát egymagamnak minden részletében lehetetlen lett volna megoldani. Éppen ezért hálával gondolok mindazokra, akik elkészítésénél részben adatokkal, részben utbaigazításokkal támogattak. Mindenekelőtt köszönetet kell mondanom *Dr. Dézsi Lajos* egyetemi ny. r. tanár úrnak, aki Czobor Heliodoros feldolgozásának betühű másolatát rendelkezésemre bocsátotta, Enyedi fordítására figyelmeztetett és munkám elkészítése alatt állandóan becses tanácsokat adott. Neki köszönhetem továbbá, hogy ajánló levelei révén kutatásaimat a bécsi könyvtárban szerencsésen tovább folytatni sikerült. Ugyanitt szives további ajánlásokat nyertem *Dr. Károlyi Árpád* úrtól, a cs. és kir. udvari és állami levéltár ny. igazgatójától. Megjelölt munkákat, még bibliographiai ritkaságokat is sikerült *Dr. Gyalui Farkas* könyvtárigazgató úr szivességéből kézhez vennem. Az Unitárius Kollégiumban *Sándor János* tanár úr bocsátotta Enyedi forditását rendelkezésemre. Többször igénybe vettem ezenkívül több egyetemi kollégám segítségét is. Fogadják mindnyájan leghálásabb köszönetemet!

Kolozsvárt, 1917 január 15.-én

Rajka László.

I.

Heliodoros Aithiopikája.

Az ó- és középkor legkedveltebb görög regénye: az *Aithiopika* az újkor elején megifjodva új, diadalmas útra indul el Mátyás híres könyvtárából, s hatását, melyet eddig szinte elszigetelten csak a byzánci irodalomban érvényesített, most az egész művelt világ fölé kiterjeszti.

Szerzője *Heliodoros*, amint ezt műve végén maga mondja, hazája pedig Emesa; ez a város hatalmas műveltségének bélyegét letörölhetetlen vonásokkal lehelte szülötte szellemébe. Amit életéről ezenkívül tudunk, az mind a későbbi korból való. *Sokrates* és az ő nyomán *Nikephoros* egyháztörténetírók megemlítik, hogy Heliodoros Trikkában püspök volt, sőt az utóbbi még arról is tud, hogy, mivel regényét megsemmisíteni vonakodott, állását el kellett hagynia.

A regény keletkezésének idejét az előtte és utánna élt írókhoz való viszonyából lehet nagyjában megállapítani. Az ily irányú kutatás arra az eredményre vezetett, hogy Heliodoros Aithiopikája a Kr. u. III. században, közelebbről 250 körül keletkezett. Sokkal több vitára adott az a kérdés alkalmat, hogy Heliodoros keresztény volt-e vagy nem. A régebbi felfogással szemben *Rhode* meggyőző érveket hozott fel amellett, hogy Heliodoros, legalább is műve megírásakor, keresztény nem volt. Rhode mutatta ki, hogy a regény erkölcsi célzatai, amelyeket eddig a keresztény tanokra igyekeztek visszavezetni, Pythagoras bölcseletében gyökereznek.[1]

Bár Heliodoros regénye a byzánci irodalom legkedveltebb terméke maradt egész az újkor elejéig, a nyugati népek előtt mégis

[1] A vitás kérdésekről kritikai összefoglalás található *Pauly—Wissowa:* Realenciclopädie der classischen Altertumswissenschaften Heliodoros cikkében. A már jelzett irányban tárgyalja *Rhode,* Der griechische Roman és *Oeftering,* Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur. Berlin, 1901.

csak *Opsopoeus* kiadása után vált általánosan ismertté 1534-ben. Ettől kezdve népszerűsége rohamosan nő s rövid idő alatt francia, latin, német, olasz, angol és spanyol, majd idők folytán minden európai nyelven olvassák a kedvelt regényt. A mi irodalmunkban is megjelenik már ugyanazon század folyamán és, ami még a gazdag irodalmakban is ritkaság, öt átdolgozóját lehet kimutatni.

Kétségtelen, hogy minden kiválósága dacára sem tehetett volna az Aithiopika erre a páratlan népszerűségre szert, ha megjelenésének ideje oly kedvező nem lett volna. A XVI. század eleje a kalandos lovagregények virágkora, Az egész századot betöltik az Amadis regények s ezzel együtt a Magelona, Pontus és Sidonia, meg ezek számtalan társa irodalomról irodalomra vándorolnak. Mindaz, ami ezen kor izlésének és követelményeinek megfelelt, megvolt a Theagenes és Charikleia csodálatos történetében: kalandos cselekvény, emberfölötti jellemek, csodás események, tengerentúli szintér, titokzatos származás, szóval mindaz, amit a közönség vágyva óhajtott.

Hogy tényleg ez volt akkori nagy hatásának titka, nem pedig cselekvényének művészi szövése és elbeszélésének bája, a legjobban az bizonyítja, hogy bekerül a széphistóriák gyüjteményébe, mégpedig azok szellemének megfelelő átdolgozásban.

Heliodoros Aithiopikája magyar feldolgozásának vizsgálatánál ez a szempont irányadó és döntő. A kor szelleme széphistóriát követelt, kérdés, hogy a klasszikus Aithiopikával találkozunk-e vagy pedig a széphistóriával.

Az Aithiopika rövid tartalma a következő:

I. A *Nilus* Herakleion-i ágának torkolatánál egy hajó horgonyoz; körülötte a parton emberi holttestek hevernek. Rablócsapat jelenik meg, amelyet azonban még hatalmasabb kalózsereg űz el. Ezek a hajót kirabolják s a közelben levő ifjú párt, *Theagenest* és *Charikleiát* magukkal hurcolják. Fogságuk első éjszakáján egy athéni ifjúval, *Knemon*nal ismerkednek meg. Ez az ifjú egy vagyonos polgárnak, *Aristippos*nak volt a fia, ám mostohája *Demaeneta* ármánykodása folytán számkivetésre itélték. A mostoha gonoszságát rabnője *Thisbe* elárulta, mire Demaeneta öngyilkosságot követett el. Egyelőre ennyit beszél el élete történetéből Knemon. Ezalatt álmot lát a rablók vezére, *Thyamis* s ebből arra következtet, hogy Charikleiát feleségül kell vennie. Ezt a kivánságát másnap közli a leánnyal, aki abba azon föltétel alatt egyezik bele,

hogy a menyegzőt Memphisben tartsák meg, ahol Thyamis egykor főpap volt. Eközben a szigetet megtámadják az elűzött rablók, Thyamist foglyul ejtik, mivel annak fejére testvére, *Petosiris*, aki a főpapi széket bitorolta, díjat tűzött ki.

II. Theagenes és Knemon szerencsésen megmenekülnek a harcból s Charikleia felkeresésére indulnak, aki egy barlangban rejtőzik. Meg is találják Charikleiát, de megzavarja őket *Thermuthis*nak, Thyamis fegyverhordozójának megjelenése, aki a barlangban elrejtett szeretőjét, Thisbét keresi. Ám ezt Thyamis Charikleia helyett megölte. — Knemon Thermutisszal útnak indul, de útközben ügyesen elválik a veszedelmes rablótól s *Chemmis* faluba siet, ahol a megbeszélés szerint Theagenesszel és Charikleiával fog találkozni. Itt egy öreg fogadja vendégszeretetébe, akit *Kalasiris*nek hívnak. Kalasiris Memphis főpapja volt, de reménytelen szerelem miatt elhagyta hazáját s Delphibe ment, ahol megismerkedett a főpappal : *Charikles*szel. Chariklesnek Egyiptomban jártakor egy ember sok kincs mellett egy leányt adott át, hogy gondját viselje. A leányt Charikleiának nevezte el s gondosan felnevelte.

III. Thessalok érkeznek Delphibe, akik áldozatot mutatnak be Neoptolemos tiszteletére. Ezek vezére Theagenes az első pillantásra heves szerelemre gyúlad Charikleia iránt. Kalasirisnek az istenek megparancsolják, hogy a szerelmeseket vigye magával hazájába.

IV. Kalasiris ügyesen elcsalja Chariklestől leánya kincseit s ezekből megtudja, hogy Charikleia *Hydaspes* aithiopiai király leánya, akit anyja fehér színe miatt kitett. A fiatalokat egy útra készülő hajón magával viszi Charikles tudta nélkül.

V. A szökevények Zakynthos szigetére menekülnek, majd a kalózoktól való félelmükben tovább folytatják útjokat. Ám a kalózok utól érik őket s foglyul ejtik. Vihar támad, amely a Nilus torkolatához veti a hajót. A tengerparton tartott lakomán a kalózok Charikleiáért összevesznek s egymást meggyilkolják. A reggeli szürkületben rablók ejtik foglyul az ifjakat, míg Kalasiris jó emberéhez: *Nausikles* kereskedőhöz menekül. — Nausikles eközben megérkezik s legnagyobb örömükre Charikleiát hozza magával, akit a rablók szigetének feldúlásakor talált meg. Theagenest azonban az egyiptomi katonák magukkal hurcolták.

VI. Theagenest Thyamisszal együtt egy falu fellázadt lakói

kiszabadították *Mitranes*nek, a satrapa hadnagyának kezeiből. Theagenes felkeresésére Kalasiris és Charikleia Memphisbe indulnak.

VII. Charikleia Memphis falai alatt találkozik Theagenesszel. Kalasiris, miután gyermekeit: Thyamist és Petosirist kibékítette, váratlanul meghal. *Arsake* a satrapa felesége szerelmes Theagenesbe és mindent elkövet, hogy az ifjat megnyerje, de mindhiába.

VIII. *Oroondates*, a perzsa satrapa hadat visel az aithiopok ellen. Hydaspes király nagy sereggel vonul ellene. Közben Oroondates tudtára jut felesége hűtlensége, amiért a foglyokat magához rendeli. Ám ezek Hydespes portyázó lovasainak hatalmába kerülnek.

IX. Oroondates Syene városába vonul vissza, ahol Hydaspes legyőzi.

X. Az aithiopok nagy diadalünnepet rendeznek fővárosukban s ezen az érintetlen foglyokat fel kell áldozni. Igy Theagenes és Charikleia feláldozása is bizonyos már, amikor Charikleia felfedi származását, mire a szülők örömmel beleegyeznek az ifjak frigyébe.[2]

---

[2] A tartalmat én csak a legvázlatosabban ismertettem. Igen bőven megtalálható ez akár Rhode, vagy Oeftering idézett munkáiban, akár *Zlinszky*: Heliodoros a magy. irodalomban. Budapest, 1887 c. értekezésében.

II.

Enyedi György latin fordítása (1592).

Az egész középkoron át, sőt még az újkor elején is általános a latin nyelv használata. Ezen írnak, ilyen nyelvű munkákat olvasnak műveltjeink is, sőt még anyanyelvüket is sűrűn keverik annak szavaival és kifejezéseivel. Ez magyarázza meg azt, hogy Heliodoros görög regényét először latin nyelvre fordítja le különben nemzete édes nyelvének is buzgó munkása: *Enyedi György.*[3]

A Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratai között 1089. szám alatt van meg a következő mű: HELIODORI AE- | THIOPICAE LIBRI | DECEM, NUNC | PRIMUM IN | LATINAM | LINGUAM | CONVER- | SI IN- | TER- | PRE | TE | GEORGIO ENIEDINO | TRANSILVANO | R. S. C. Clarissimo etc. | ANNO DOMINI 1592. |

A bőrkötésű, 17×20 cm nagyságú könyv száznyolcvanhat papirlapot tartalmaz, amelyeknek mindkét oldalát szöveg foglalja el; így tehát a mű terjedelme 372 oldal. Rajta a szöveg így oszlik el: 1a. címlap, 1b. üres, 2a—b. Epistola dedicatoria, 3a. Ad lectorem, 3b—7a. Testimonia, 7b—186b. Heliodoros Aithiopikájának latin nyelvű teljes fordítása. A nehezen olvasható, elhamarkodott írású kézirat másolat, amint azt a legutolsó oldalon a szöveg befejezése után az ugyanazon kézből eredő sorokban olvashatjuk: Finis huius operis mercedem sumpsi laboris. Sanctogratia Mense Octobri Anni 1647 Stephanus NEmay Urbanus.

A másolón kívül a kéziratnak a könyvtárba jutásáig több tulajdonosa is volt. Igy a következő bejegyzéseket találhatjuk benne: Ex libris Johannis Nemaj ab anno 1693, die 5. Februarij. Ex libris Joannij Bartok 1765 Biblioth. Gymn. Unitar. Torden. Tordae 1876.

Enyedi György életének főbb mozzanatairól *Uzoni Fosztó István* és *Kénosi Tözsér János* egyháztörténeti munkáiból érte-

[3] Az Enyedi fordítására *Dr. Dézsi Lajos* professzor úr figyelmeztetett s egyuttal szives volt felfedezésének első közlését is nekem átengedni.

sülünk.[4] 1555-ben született s tanulmányait az enyedi Kollégiumban kezdte meg. 1571-től 1574-ig külföldi egyetemen, még pedig saját bevallása szerint Genfben és Páduában hosszabb ideig tartózkodott. De járt Német-, Francia- és Olaszország nevezetesebb városaiban is. Tanultságának már ekkor is nagy hire volt s ennek tulajdoníthatjuk, hogy *Kornis Gergely* majdnem húsz év múlva az Enyedi Páduában való tartózkodása után így nyilatkozik, amikor példákat sorol fel arra, hogy mennyire szükséges a külföldi egyetemeken való húzamosabb időzés: „mert az mi Enyedit és több afféle rendüveket nézi, kik kevesebbre laktanak ide; az előt is schola mesterek és gubernatorok voltanak ők és annyi fundamentumok volt, hogy csak sublimiora necesse fuit illis quaerere, humilia, poëtarum scripta et oratorum praecepta ne inspexerunt quidem.“ [5]

Ez alatt az idő alatt tehetett szert a nagy műveltségű ifjú a latin és a görög nyelv ismeretén kívül a modern, így különösen a francia nyelvben való jártasságra. Visszatérte után Kolozsvárt tanított. A magyar irodalom történetében eddig a *Gisquardus* és *Gismunda széphistóriájá*nak átdolgozásával foglalt helyet. Nagyszabású theologiai munkássága, amely 1592-ben az unitáriusok püspöki székére tette méltóvá, az ezzel járó széleskörű elfoglaltsága tényleg nem sejttették, hogy szépirodalmi tevékenységet tovább is kifejtett volna. Pedig a külföldről magával hozott csirák tovább fejlődtek e fáradhatatlan buzgalmú férfiú lelkében. Bár, amint maga mondja, nehezen dolgozhatott az iskolai elfoglaltságán kívül eső szűkre szabott időben, mégis befejezte nagyszabású Heliodoros fordítását. Ajánlásával ahhoz fordul, akit szerencséje letünte után oly igazán meggyászolt: *Báthori Zsigmond*hoz. A szakadatlan munkásság aláásta amúgy is gyenge egészségét; 1597-ben halt meg, férfi kora delelőjén 42 éves korában.

Heliodoros fordításának keletkezésére élénk világot vet ajánló levele és az olvasóhoz intézett előszava. Ezeket, mint művére jellemző adatokat, itt közlöm.[6]

[4] *Jakab Elek*, Keresztény Magvető 1890. — *Henrich Arnold*, Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája. — Kolozsvár, 1912.

[5] *Dr. Andreas Veress*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Fontes rerum Hungaricarum I, Budapest, 1915, 237. oldal, A levél 1591 nov. 7-én kelt Páduában.

[6] A rövidítéseket feloldottam.

EPISTOLA DEDICATORIA.

Illustrissimo Principi D. D. Sigismundo Bathori de Somlyo, Principi Transilvaniae etc. Domino suo clementissimo omnem foelititatem precatur.

Non tantum Vulgari opinione creditum sedetiam sapientum auctoritate confirmatum est, Illustrissime Princeps, Juuenem ad tractandas res arduas, et gubernandos alios minime esse accomodatum. Non desunt tamen cum eruditorum hominum sententia, tum Clarissimorum Virorum Exempla, qua illam Persuasionem non semper et ubique Ueram esse ostendant, Vt enim sacrarum literarum testimonium, quae non annorum numerum, neque aetatis maturitatem, sed DEj Spiritum, sapientiam honori tribuere docent, omittam; Vel Aristoteles tradit, nonnulos aetate, nonnullos uero ingenio esse senes. Et quis ignorat, Alexandrum illum magnum, Juuenili aetate, res toto Orbe decantatissimas gessisse. Scipio certe quatuor et viginti natus Annos, Hyspaniam bello Italiam metu liberauit, et Romano imminentem Imperio deuicit Annibalem. Sic Horatius praeclare Indolis Juuenem, nunc leoni, nunc Aquilae comparat, et Poeta de Ascanio, Ante annos curamque gerens, animumque virilem. Sed haec ut deessent, poteras tu Illustrissime Princeps docere, Juuenilem aetatem aptam esse imperio, qui admodum Adolescens, ad rerum uocatus gubernacula, Regnum nostrum ita pacate et foeliciter moderaris, ut nihil maioribus votis, DEo poscere debeamus, q uam ut diutissime Celsitudinem Vestram nobis salvam et incolumem conseruare dignetur.

Verum, quoniam ita Natura comparatum est, ut nisi seria ludicris, et tristia dulcibus temperentur, neque totius Universi harmonia, neque ullius animalis vita, consistere queat: Ideo ausus sum Celsitudini Vestrae, librum hunc a me primum, quod sciam latinitatem donatum mittere cuius lectio, discutere curas, et honestissima voluptate animum perfundere possit. Fuit et alia quae hortata me est caussa ut auspicijs Celsitudinis Vestrae, latine illum euulgari cuperem. Nam quod Graece hactenus ab eruditis est lectus, acceptum debet referri, Mathiae illi Coruino Regi nostro, ex cuius Bibliotecha, tanquam tabula ex naufragio, fuit seruatus. Par igitur est, ut nostra qui reliquiae sumus, florentissimi illius vngarici Regni, opera, latinis quoque auribus innotescat.

De Authore vero, quis ille, qualisque sit, quodne operis ar-

gumentum, nihil est necesse quicquam me loqui cum ex doctissimorum hominum, quae subieci testimonijs, illud perspicuum esse possit, tantum obsecro Celsitudinem Vestram ut hoc obseruantiae meae argumentum tenue aequi bonique faciat, ac me humilem Clientem, Patrocinio fuo tueri, et fouere ne dedignetur. Claudiopoli. 1. die Maij Anno Domini 1592.

Celsitudinis Vestrae
Subditus humillimus
Georgius Enijedinus.

Ad lectorem.

Miratus saepe sum Candide lector, cur suauissimum hunc Scriptorem, nemo hactenus conuertere in latinum sermonem voluerit. Cum Auctores longe isto inferiores, siue quis delectationem, siue vtilitatem spectet interpretes eruditos nacti sint. Eumque Galli, ut intellexi in suam transfusum linguam in delicijs habeant. Martinus quidem Crusius Epitomen breuem illius edidit, sed qua irritet potius gustum, quam satiet lectoris animum. Itaque ego quamvis nec eruditione, nec otio, nec emendato codice essem instructus; tamen amenitate scripti inductus, ausus sum ei manum admouere, eumque tumultuaria opera, interpretari, partim ut me exercerem, partim ut quibusdam amicis, qui Scriptorem hunc cognoscere volebant, gratificarer, quibus etiam auctoribus typis excudendum tradidi. Non deerunt satscio qui meam in interpretando infantiam, rideant, qui audatiam admirentur qui errata colligant: sed si me vnicum et quidem mendosum habuisse Graecum codicem, et temporis, quo interpraetationem absolui breuitatem considerent (quinque enim mensibus inter quotidianos labores Scholasticos ad finem deduxi) aequi Judices mihi ignoscent, et erratis ueniam dabunt, mihi satis est, si occasionem doctis praebuisse dicor, quo hic Scriptor emendatior, et correctior in manibus hominum uerseretur. Vale.

Ehhez járulnak még a következő írókból vett idézetek:

Testimonia quorundam Doctorum de Heliodoro.

Julius Caesar Scaliger lib. III. poëtices cap. XCVI.

M. Antonius Muretus Variae, lect. lib. IX. Cap IV.

Michael Neander.

Vincencius Obsopaeus, in ea quam editioni Graece praefixit Epistola.

Nicephorus Ecclesiasticae historiae lib. XII. Cap. XXXIII.
Angelus Politianus Miscell. Cap. III.
Gulielmus Comterus novarum lectionum Lib. 1. Cap XIX.
Martini Crusij Argumentum et ordo directus huius historiae.

A bevezető részek ezen adatai segítségével megállapíthatjuk Enyedi fordításának körülményeit, amelyek között az létrejött.

Mivel az ajánlólevél 1592 május 1-én kelt és saját szava szerint öt hónapig dolgozott munkáján, igy egész pontosan megállapítható, hogy 1591 decemberében fogott hozzá munkájához

Az ifjú Báthori Zsigmondhoz intézett hizelgő hangú ajánlás egyáltalában nem meglepő. A humanismus virágkorában nem is várhattunk el mást, mint klasszikus, így Horatius és Vergilius nyomán haladó dicsérő iratot. Szép jellemvonása azonban Enyedinek, hogy ez a dicséret nem annyira az általános követelmények hatása alatt keletkezett, mint inkább őszinte érzés tolmácsolója akart lenni. Tudjuk ugyanis, hogy Báthori bukása után több beszédben emlékezett meg róla kegyeletes hangon.

A fejedelemnek Enyedi iránt táplált vonzalma különben abból is magyarázható, hogy Báthori Zsigmond különösen kedvelte az olaszul beszélő embereket. *Kornis György* ugyanis éppen azon célból megy Olaszországba, mivel — amint atyjához írt leveléből értesülünk — „Dixerant, tantum esse usum linguae Italicae in aula Illustrissimi Principis Transylvaniae, ut qui eam teneat, non modo laudem aliquam, sed et gratiam mereatur. Princeps ipse domi, ruri, in urbe, in palatio, ad mensam cum iis, qui callent, solam linguam Italicam loquitur.“[7] Enyedi, aki Olaszország jelentős városaiban megfordult, minden valószínűség szerint tudott a fejedelem kedvenc nyelvén, de talán ha esetleg már nem is beszélt volna olaszul, ezen föld ismerete is kedveltté tehette személyét a fejedelem előtt.

Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy miért nem jelent meg ez a munka nyomtatásban. Mert, hogy nem került sajtó alá, azt azonfelül, hogy egyetlen példánya sem maradt reánk, az is valószínűvé teszi, hogy alig ötven évvel iratása után nagy fáradtsággal másolják a munkát, amit pedig az aránylag nem régen megjelent kiadás esetén szinte páratlanúl álló jelenség lett volna. Ám a a szerző azt mondja, hogy jóbarátai számára teljesen előkészítette

[7] A levél 1591 júl. 6-án kelt Heidelbergben. L. Veress Endre i. m. 98. l.

a sajtó számára s így kiadása valamilyen körülmény folytán maradhatott el. Két lehetőséggel számolhatunk itten. A kiadás költségeit egy ilyen latin nyelvű s így általánosabb kelendőségre alig számítható munkánál a nyomdász valószínűleg nem volt hajlandó vállalni. A szerény jövedelmű Enyedi bizonyára a fejedelem bőkezűségére számított s ezért is ajánlotta neki munkáját. Lehetséges, hogy a mással elfoglalt s anyagilag sem tulságosan megáldott fejedelem nem méltatta különösebb figyelemre a fordítást, de talán még valószínűbb, hogy környezetéből figyelmeztette valakí, hogy ez a könyv, amely többször is büszkén hangsulyozza a „nunc primum in latinam linguam conversi" szavakat, tulajdonképpen jogtalanul dicsekszik az elsőséggel.

Tényleg szinte érthetetlen, hogyan kerülhette ki a külföldön hosszú ideig tartózkodó, művelt és olvasott Enyedi figyelmét Warschewiczkinek akkor már több kiadásban is általánosan elterjedt műve. Bármennyire lehetetlennek tűnik is ez fel, mégsem kételkedhetünk Enyedi őszinte jóhiszeműségében, amely nyilván tanusítja, hogy a már negyven éve megjelent első latin fordításról tudomása nem volt.

A szöveg, amely után Enyedi latin fordítását készítette, minden kétséget kizáróan nem lehetett más, mint *Obsopoeus* 1534.-i baseli görög kiadása. Obsopoeust, és pedig a kiadók közül kizárólag csak az ő nevét idézi a Heliodorosról szóló vélemények felsorolásakor. Mivel pedig a teljes görög szöveg, egy kétes létezésű kiadást leszámítva, 1596-ig nem jelent meg újra, tehát azért csakis az 1534.-i kiadást lehet alapul vett szövegnek tekinteni. De említ Enyedi egy fordítást is. Nem hallgathatja el ugyanis, hogy a franciák gyönyörködve élvezik az Aithiopikát anyanyelvükön. Igy tehát föl kell tennünk, hogy volt tudomása *Amyot* francia fordításáról is. Ez utóbbi körülmény világot vet Enyedinek egy többször is hangsúlyozott mentegetődzésére ; arra ugyanis, hogy „mendosus codex" volt, amit más híjján alapul kellett vennie. Hogy Enyedi ezen állítását megérthessük, szükséges Amyot fordításának közelebbi megismerése.

Amyot apát, a francia irodalom egyik tevékeny munkása, a Heliodoros kritika szerint az Aithiopika legkitünőbb fordítója volt. Fordítása 1547-ben jelent meg először Párisban s a következő címet viseli: Histoire éthiopique d' Héliodore traitant les loyales et pudiques amours de Théagène et Chariclée, nouvellement

traduite du grec en français par Jacques Amyot.[8] — De már a negyedik kiadása ezen fordításnak, amely 1559-ben jelent meg Párisban, ezt a címet tünteti fel: L' HISTOIRE AETHIOPIQUE DE HELIODORUS, CONTENANT DIX LIVRES, TRAITANT DE LOYALES et pudiques amours de Theagenes Thessalien, et Chariclea Aethiopienne. Traduite de Grec en François, et de nouueau reuue et corrigée sur vn ancien exemplaire escript à la main par le translateur, ou est declaré au vray qui en a esté le premier autheur.[9]

Ez utóbbi szövegen alapulnak azután az összes többi, nagyszámú kiadások. Ha ezt a címet figyelembe vesszük, akkor megtaláljuk a hibás kódex emlegetésének magyarázatát. Ez a cím ugyanis határozottan egy új, jobb és szöveget javító kéziratról szól, amelynek alapján az Amyot féle forditás módosulásokat nyert. Kétségtelen, hogy ez, vagy ezen kiadás valamelyik utánnyomata járt Enyedi kezén külföldi tartózkodása alatt s mikor hazájába visszatérve az egyedül rendelkezésére álló Obsopoeus féle szöveget volt kénytelen használni, nem hallgathatta el azt, amire még mindig emlékezett, hogy t. i. ez a szöveg voltaképpen hibás: „nec emendato codice essem instructus."

A fordítás teljes. Lehet mondani, hogy mindenütt szószerint ragaszkodott az eredetihez; ez a munka is bizonyítéka Enyedi nagy műveltségének, különösen pedig a görög nyelvben való jártasságának. Mutatványul hadd álljon itt a fordítás bekezdése:

„Duum dies commodum rideret Sole iam cacumina montium illustrante, praedones armati, qua Nylus se in Mare exonerat supra montem qui ad ostium Heracleoticum vocatur porrectus eminet, paullum consistens, et corpori leuiter inflexo, despicientes, subiectum mare oculis lustrabant, in pelagusque primum visu coniecto quia nullam illud adnauigantem pollicebatur praedam ad littus proximum contemplando deuenerunt, ubi erant ista."

Enyedi főcélja fordításával a gyönyörködtetés volt, de azért nem hallgathatja el a másik szempontot sem, amit kora minden jó könyv elengedhetetlen kellékének tart: a hasznosságot. Művé-

[8] Ezt a címet Oeftering i. m. 46. oldaláról vettem, mivel ehhez a kiadáshoz nem juthattam hozzá.

[9] Ez a kiadás megvan a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban.

nek tehát egyrészt az idősebbek gyönyörűségére, másrészt az ifjabbak okulására kellett volna szolgálni. Igy azonban, kézíratban, csak nagyon szűk körben lehetett ismeretes s hatást sem gyakorolhatott. Sajnálatos, hogy ily szorgalmas és derék igyekezettel elkészült munka a mostoha körülmények miatt gyümölcsözetlenül avult el, de ez nem kisebbíti önzetlen szerzőjének igaz érdemeit.

III.

Czobor Mihály Heliodoros fordítása.

*Zrínyi Miklós*nak, a költőnek Vöttauban felfedezett könyvtárában több érdekes kézirat van. *Majláth Béla* a könyvtár ismertetésekor[10] különösen behatóan tárgyalt egy névtelen kéziratot, amelyet először a Zrínyi sajátkezűleg írt katalógusa alapján Tinódi Sigmond históriájának tartott. Ám hamarosan meggyőződött, hogy a kézirat *Heliodoros Aithiopikájá*nak egy részét tartalmazza verses fordításban. A kézirat töredék és nem egészen a három első könyv fordítása van meg benne: „Pars prima, secunda és tertia" címen. Kötésének belső tábláján Zrinyínek 1646 október 13.-áról eredő bejegyzése azt tanusítja, hogy a mű ekkor már készen volt.

Az ötsoros egyrímű alexandrinokban írott költemény kétségtelenül másolat, amit több körülményen kívül az is bizonyít, hogy a lap alján őrszóval szakad meg a szöveg.

Az irodalomtörténet kutatói egyszerű bepillantással is meggyőződtek arról, hogy ez a szöveg volt *Gyöngyösi* „elrongyolt írása," amelyből a maga *Charicliáját* írta. Annál nagyobb homály fedte a munka szerzőjét. Majláth úgy vélekedett, hogy Zrínyi ifjúkori művével van dolgunk[11] s ezen véleményen egyelőre positív alap hiányában legfeljebb új feltevéssel lehetett változtatni.

Váratlan világot hozott a kétes kérdésbe *Zsák J. Adolf* szerencsés felfedezése 1901-ben.[12] Ő ugyanis a Fráter család levéltárában Gyulaffi Sámuelnek egy 1633-ból való levelét találta meg, amely szerint a „kariklea" históriát *Czobor Mihály* uram fordította deákból magyar versekre. Ezen adat alapján tehát bizonyos, hogy a Heliodoros verses fordításának szerzője Czobor Mihály.

[10] *Majláth Béla*: Zrínyi a költő könyvtára. Akadémiai Értesítő 400—416. l.

[11] Hasonló véleményt olvashatunk: „Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi. Wien 1893" előszavában.

[12] *Zsák J. Adolf:* Czobor Mihály a Chariclia első magyar fordítója. Irodalomtörténeti Közlemények 1901, 53–62 l.

Czobor Mihály élete.

A *Gyulaffi* levelében említett Czobor Mihályt kétségtelenül azonosíthatjuk az ugyanezen időtájt élt czoborszentmihályi Czobor Mihállyal.

Czobor Mihály, családjában e névvel a második, életéről csak szórványos adatok állanak rendelkezésünkre. Azok az adatok, amelyek meg is vannak, egy kivételével családi pereskedésekre, viszályokra, vagy politikai küldetésekre vonatkoznak. Életének főbb eseményeit a következőkben vázolhatjuk.[13]

Czobor Imre nádorhelytartónak harmadik házasságából született Mihály. Anyja *Perényi Borbála* volt. Születési éve valószínű következtetések alapján 1570 és 1572 közé tehető. 1570 előtt nem születhetett, mert 1593-ban még kiskorúnak mondják, viszont 1572 utánra sem gondolhatunk, mivel 1589-ben kísérlet történt nagykorúsítására; ezt egy tizenhét évesnél fiatalabbnál nem tehették volna. Még az ifjúkor elején volt Mihály, amikor atyja elhalt. — Birtokai óriási terjedelműek voltak, de azért tulajdonosuknak egész élete alatt csak viszálykodást és pert hoztak, nem pedig nyugodt élvezetet.

Még kiskorúságának ideje alatt többször unszolta testvérnénje *Czobor Erzsébet*, aki 1592-től *Thurzó György* felesége lett, a birtokon való osztozásra. Mihály hajlandó is volt erre, de kiskorúságának ideje alatt apjának első házasságából született testvére: *Márton*, majd ennek halála után fiai, illetőleg ezek gyámja *Pethő Gáspárné* az osztozást megakadályozták (1593). Thurzó Györgynek feleségéhez írott leveleiből megállapítható,[14] hogy ez az egyenetlenkedés csak jóval később, valószínűleg 1600 körül ért véget. Mihály az osztozástól való eltiltás miatt egyideig Thurzóra is haragudott (1593 febr.), úgy látszik, bár nem tudjuk mi okból, a letiltásban őt is részesnek tartotta, de azután hamar megbékültek az őszi táborozáskor. Ez az egyezkedés Czobor nagykorúsága után folytatódott. Igy 1598-ban kész nénjét kielégíteni, de most is megakadályozza ezt kiskorú öcseinek gyámja, *Nádasdy Tamás.*

[13] Czobor életét először *Zsák J. Adolf* irta meg idézett művében. Én adatai közül felhasználtam az Országos Levéltárból vetteket, mivel ahhoz hozzáférni nem tudtam.

[14] *Bethlenfalvi gróf Thurzó Gyögy* levelei nejéhez czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez. I—II. Budapest, 1876.

A pozsonyi országgyűlések ideje alatt Thurzó minden alkalmat felhasznált, hogy neje vagyonát megkaphassa. Most már, úgy látszik, maga Mihály volt az, aki nem szivesen vált meg birtokaitól, amit Thurzónak nem egy elkeseredett kifakadása bizonyít. Végre 1599-ben valószínűleg létrejött az egyezség, mert ezután róla mit sem hallunk.[15]

Eközben Czobor, mint jó magyar főúr, derekasan kivette részét az akkor folyó török háborukból. A tizenötéves török háború nem kisebb célt tűzött maga elé, mint a törökök kiüzését. A hadviselés azonban lanyhán folyt, legtöbbször késő nyár volt, mire a hadak egybegyűltek, az ősz nehány hónapját táborban töltötték, azután pedig megint hazaoszlottak, hogy tavaszszal a pozsonyi országgyűléseken újra találkozzanak. Czobor élete is ilyen váltakozást mutat: tavasszal Pozsonyban van, ősszel a táborban.

Már az 1593 február—márciusában tartott országgyűlés tartama alatt Pozsonyban tartózkodik Czobor.[16] Viszont ősszel Komáromban, majd a Fülek alatti táborban találjuk.[17] 1594-ben folyt a legnagyobb hevességgel a küzdelem. Már áprilisban hadban találjuk Czobort a Komárom körüli táborban, május 5.-én pedig már kétségtelenül az Esztergomot ostromló seregben tartózkodik. Bármikorra is vegyük fel művének keletkezését, kétségtelen, hogy Czobor tudomány, de különösen költészet iránt lelkesülő ember volt. Ránk maradt munkájában nyomát találhatjuk annak, hogy korának új-latin költészet is érdekelte.

Lehetetlennek kell tartanunk, hogy *Balassa* országszerte ismert költeményei ismeretlenek lettek volna előtte. De adataink alapján tovább mehetünk s kimondhatjuk, hogy személyesen is kellett egymást ismerniök, mivel a táborban a főurak állandó érintkezésben voltak egymással. Thurzó maga említi *Balassa Ferenc*ről, hogy megsebesült (május 7.), majd, hogy megölték a tatárok (július 28). *Bálint*ról ugyan nem emlékezik meg, de halála alkalmával (május 26) is kétségtelenül a táborban volt Thurzó is, Czobor is. Esztergom sikertelen ostroma után Komáromba vonulnak vissza, majd augusztusban Győr körül folynak a harcok, ahol

[15] I. Zsák i. m.
[16] Thurzó levelezése I. 21, 24.
[17] I. m. I. 36, 40. l.

Czobor is veszedelmes helyzetbe kerül, de életében nem esik kár. Szeptemberben sem sok a szerencséje, mert akkor egész tábori készületét elveszíti Mihály s csak puszta életét mentheti meg a váratlanul támadó töröktől. A táborozás még október végén is tart, de amint értesülünk, Czobor „jó egészségben vagyon.“[18]

Ezután a had eloszlik s kiki hazasiet. A tél unalmait egymás látogatásával s birtokaik rendbeszedésével töltik az akkori főurak. Igy 1595 januárjában Czobor is Thurzóhoz készül, valószínűleg nénje meglátogatására. Ez a látogatás meg is történt, mert 1595 február 14.-én Thurzó haza írt levelében sógorát is üdvözli. Innen azután egyenesen az országgyűlésre sietett Czobor, amelyet 1594 december 3.-án hívott össze Rudolf. 1595 február 23.-án érkezik Pozsonyba. Az országgyűlés feloszlása után úgy látszik nem vett részt az az évi táborozásban, hanem házasodni akart. 1596 pünkösdje táján esküdött meg *Melith Klárá*val, akitől 1597 szeptemberében fia született.[19]

Az 1596 őszén kiujult háborúban megint résztvesz Czobor s vitézül hadakozik az Eger körül folyó csatákban. A hadak eloszlása után Bicsére megy Czobor is nénje látogatására.[20]

Az 1597 februárjában és márciusában tartott országgyűlésre készült Czobor is, mivel Thurzó február 24.-én kérdi feleségét, hogy Mihály nem indult-e még el a gyűlésbe? Március elején azonban már kétségtelenül Pozsonyban van, mivel Thurzó egy kocsit kér tőle kölcsön. Az ezen év őszén tartott táborozásnál semmi adat sem szól arra nézve, hogy Czobor is részt vett volna abban.[21]

Először 1598 februárjában jelenik meg megint előttünk. Thurzó, aki már az előző év országgyűlésének idejét is arra használta fel, hogy saját rokonaival egyezkedjék, most felesége vitás birtokviszonyait akarja rendezni, de amint már fentebb láttuk, egyelőre kevés eredménnyel. De ha efelett össze is különböztek, a tábori élet, mint rendesen, most is kibékítette őket. 1598 októberében a Budát ostromló táborban találjuk Czobort.[22]

[18] I. m. I. 64, 66, 69, 74, 77, 78, 82, 95, 103, 111, 121. l.
[19] I. m. I. 128, 133, 135, 137, 146, 174; Történelmi Tár 1893, 355. l.
[20] Thurzó lev. I. 187, 190, 193, 195. l.
[21] I. m. I. 206, 207, 208, 213. l.
[22] I. m. I. 238, 242, 243, 259. l.

A Czobor élete ezután is a szokott módon folyik le. A tábor eloszlása után valószínűleg haza sietett, 1599 március elsején pedig már türelmetlenül várja Thurzó Pozsonyban, hogy vele a birtok feletti egyezkedést tovább folytassa. Március 12.-én meg is érkezik s ekkor, bár úgy látszik csak hosszas húza-vona után, mégis megegyeztek az osztozáson.[23]

A birtokához való energikus ragaszkodás és bizonyos ravasz erőszakosság, úgy látszik, jellemvonása volt Czobornak. Nem Thurzó az egyedüli, aki elkeseredetten és bizalmatlanul nyilatkozik felőle. Igy *Forgách Mária Révay Péter*hez írott soraiban ezt találjuk: „Czobor Mihály, hogy jól mutatja Kdhez magát, jól értem, tudja Kd meddig kell hinni neki.“ [24]

Bármily nehéz volt is a Mihállyal való osztozás, úgy látszik mindkét fél megelégedésére történt meg. Lehetséges, hogy éppen az ingóságokon való osztozás volt az oka annak, hogy Thurzóné még ugyanezen év augusztusában Sassinban meglátogatta öccsét.[25]

Eddig, bár nagyon külsőleges és szórványos adatokból, mégis megállapíthattuk, hogy időnként hol tartózkodott és mivel foglalkozott Czobor. Az egyetlen év, amelyre semmi adatunk nincsen, az 1600.-i. 1601 márciusában értesülünk arról, hogy Czobor megint Pozsonyban van az országgyűlésen, ahol „magnificus“, majd a táblánál „assessor major“ lesz.[26] Ez az idő 1600-tól 1605-ig életének legnyugodtabb ideje. Eddig birtokaival való peres vesződések, táborozások, országgyűlések foglalták le idejét. Tanulmányokkal szívesen foglalkozó szellemét soha jobb időpontban nem üdíthette fel a költészetben és tudományokban való gyönyörködéssel, mint ekkor. Már eddig is bizonyos volt, hogy valamilyen olasz egyetemet látogatott, de az időpontra és a helyre nézve puszta feltevésekre voltunk utalva. Most azonban kétségtelen, hogy Czobor *Páduá*ban tanult, ahol 1602 május 10.-én a juristák anyakönyvében a következő bejegyzést találjuk: „Michaël Czobor de Czobor Szentmihaly Liber Baro in Sassin et Eleskew, scribebat Anno 1602. 10. Maj. mpr. Ungarus. Dedit 3 cor.“ [27]

[23] I. m. I. 270, 277, 279. l.

[24] Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. Budapest, 1879. II. 126. l.

[25] Thurzó lev. I. 288, 289. l.

[26] I. m. II. 10, 12. l.

[27] *Veress E.* A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Budapest, 1915; 111. l.

Czobor tehát nem 1590 körül tartózkodott külföldi egyetemen, hanem férfikora elején, amikor életének zaklatásaitól, bár rövid időre szabadulni tudott.

Eközben a külföldi egyetemen iskolázott, nagyműveltségű és dúsgazdag Czobor tekintélye mindegyre növekedett. 1603 februárjának elején Prágában járt a császári udvarban, ahol „Czobor Mihályhoz császár ő fölsége igen nagy kegyelmességgel mutatta magát. Ha itt akart volna ő kegyelme maradni, mindgyárást komornikává tette volna császár."[28]

Még az 1604. évet is nyugalommal tölti el. Kisebb politikai küldetésekkel van elfoglalva, mint a lengyelországi határmegállapítással.

Az 1605. év nagy eseményei Czobort sem hagyják tétlenül. Az 1605 vízkeresztjére Pozsonyba összehívott meghiusult országgyűlésre Czobor Mihály is kapott meghívót, de a megjelent rendek jegyzékéből megállapítható, hogy nem tett eleget a meghívásnak.[29] Tényleg *Bocskay* felkelésekor rögtön hozzá csatlakozik s bizalmi embere lesz hamarosan a vezérnek. Itt Thurzó rábeszélésére vagy példájának követésére gondolni sem lehet, mivel Thurzó leveleiben többször is hangsulyozza, hogy csak a kényszerítő körülmények nyomása alatt, hogy birtokai kárt ne szenvedjenek, csatlakozik színleg a mozgalomhoz.

Az egész felkelés alatt szüntelen a fejedelem közelében tartózkodott vagy pedig annak politikai megbízatásait intézte el. Részt vett a korponai országgyűlésen, 1605 novemberében és decemberében, ahol egyúttal több peres ügyét akarta elintézni. Eloszolván ugyanis a bajok saját birtokairól, most felesége vagyonáért kellett perbe szállnia. Az országgyűlésen ugyanis *Czobor Mihály neje* és *Király György* árvái panaszt emelnek *Melith Pál*, egykori gyámjuk örökösei ellen, kik nehány birtokukat átadni vonakodnak. A gyűlés végleg nem határozott, hanem Szatmármegye törvényszéke elé utasította az ügyet. Hasonlóképen törvényszék elé utasították *Czobor Mihály* és *Barkóczy László* osztálypörét *Melith Pál* örökösei ellen. Hogy Czobor maga is résztvett a gyűlésen bizonyára ügye sürgetése végett is, igazolja aláírása a korponai

[28] Thurzó levelezése II. 76. l

[29] *Magyar Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet, Budapest. 1899. 78, 118. l.

rendeknek a németbirodalmi és más fejedelmekhez intézett igazoló és védő iratán (1605 dec. 10.).[30]

1606 elején Bocskay Czobort a portára akarja küldeni, követsége azonban úgy látszik elmaradt. De azért állandóan részt vesz az eseményekben; márc. 17.-én átveszi Tokaj várát s még április 9.-én is ott tartózkodik. A Kassára összehívott országgyűlés azonban elszólítja a fontos várból.[31]

Itt megint tárgyalás alá veszik a korponai gyűlésen is elhangzott panaszait, de mindkét perben rendes törvényszéki eljárásra utasítják.[32] Ezután az országgyűlés megbízásából *Istvánffy*hoz megy követként harmadmagával, hogy vele és azután a törökökkel is alkudozzanak. 1606 május 25.-én Komáromban van, ahol Istvánffyval tárgyal.[33] Ezen követsége után augusztusban a Mohácson táborozó törököknél jár el Bocskay megbízásában. Mindezen küldetéseit oly ügyesen intézte el, hogy Bocskay a legnagyobb megelégedés hangján nyilatkozik róla.[34]

1607 februárjában a Kassán hirtelen elhúnyt Bocskay holttestét több főúrral együtt Erdélybe kísérte. Március 11.-én tér vissza ezen útjáról Kassára s a Thurzó megjegyzése szerint „úgy meghízott az jó sógorom, hogy alig esmérhettem meg.“ [35]

Már a Bocskay országgyűlésein igyekezett Czobor a felesége birtokait az örökösöktől megszerezni. Ezen családi bajok még mindig nem értek véget. Feleségének várát, Szerednyét ki akarta váltani, mivel el volt zálogosítva. Ezért pénzt vett kölcsön és saját birtokait kötötte le. Mikor fizetni nem tudott, *Pethe László* hitelezője birtokait le akarta foglalni, amiből per lett, amely végeredményben a király elé került. Ezen ügyben Thurzó 1607 júliusában Prágában járt, de mitsem tudott elérni. Az ügy végül a soha véget érni nem akaró határnapkitűzések állapotába jutott. Valószínű, hogy Czobor hitelezőjét végül mégis csak kielégítette.[36]

Czobor gondjai eközben mindjobban sokasodtak. Felesége

[30] I. m. 505—506 és 499. l.
[31] *Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei, II. 165. l.
[32] M. Orsz. Eml. XI. 782, 800—801 l.
[33] Századok, 1874, 58—59. l.
[34] Tört. Tár 1878, 607, 616, 633 l.
[35] Thurzó lev. II. 174, 176, 177 l.
[36] I. m. II. 195. Eredeti okiratok alapján ismerteti a pert Zsák I. m.

is ezen időben halhatott meg, amikor a per folyt, mire 1608-ban új házasságra gondolt. Először *Lórántffy Mihály* lányai közül szeretett volna feleséget kapni,[37] majd unokatestvérének *Perényi István*nak özvegyét *Thurzó Zsuzsannát* kérte meg. Ez a házasság meg is történt, valószínűleg 1610-ben és ennek révén Thurzó György apósa lett eddigi sógorának.[38] A Czobor rokonsága tiltakozott a házasság ellen, de a nagytekintélyű Thurzó minden akadályt elhárított. A nyugtalan természetű Czobor még most sem vonult vissza a közéleti szerepléstől. Részt vett 1611 végén az erdélyiek elleni hadjáratban, de erősen megrendült egészséggel tért vissza december elején.[39]

A betegség ettől kezdve állandóan kínozza. 1614 októberében Bécsbe költözik, hogy ott gyógyíttassa magát és hogy peres ügyeiben eljárhasson. A perek élete végéig nem hagyták el és ehhez járult mindegyre jobban elhatalmasodó betegsége.[40] Leveleiből megtudjuk, hogy ideje a szünteleni informátiókkal telik el. Türelmetlenül és elégedetlenül élte le élete hátralevő részét. Bécsből első felesége várába Szerednyére vonul 1616 végén s minden bizonnyal még ugyanezen évben pihenést lelt a halálban küzdelmes és hányatott élete után.[41]

A Chariclia keletkezésének idejére nem állanak pontos adatok rendelkezésünkre. Azt előre föltehetjük, hogy ily terjedelmes mű elkészítéséhez hosszabb időre volt Czobornak szüksége. 1592 előtt élete nyugodtabbnak látszik, ám a művében tükrödző széleskörű, különösen klasszikus, de világirodalmi műveltséget is ily ifjú korában minden valószínűség szerint még nem szerezhetett. A második nyugodalmas korszak 1600-tól csaknem 1605-ig tart. A tudomány és művészet szeretete ezalatt külföldre viszi, Olaszországba, amelyről később is igaz örömmel emlékezik meg. A külföldön való tartózkodás, az idegen művészet megismerése, a családi és állami gondoktól való szabadulás mind indítékul szolgálhattak arra, hogy lelkének talán régi vágyát teljesítse egy mű megírásával. Miután még az is valószínűnek látszik, hogy egy 1596-ban megjelent munkát is olvasott műve megírása előtt, azért

[37] Tört. Tár 1880, 603. l.
[38] Thurzó lev. II. 266. l.
[39] I. m. II. 299. l.
[40] I. m. II. 308. l.
[41] Tört. Tár 1895, 516. l.; 1882, 582. l.

ezen jelekből arra következtethetünk, hogy Czobor Heliodoros fordítása 1600 és 1604 között készült.

Czobor Heliodoros fordításának forrása.

Czobor Heliodoros fordításának forrásáról már közelkorú adatok szólnak. Igy *Gyulaffi*nak említett fontos levele szerint deákból fordította Czobor, míg *Laskai János* verses levelében[42] azt találjuk, hogy

„Másikat gondolam hogy ezt ki szerzette,
Németbűl magjarra versekben rendelte."

Mindazok, akik eddig ezzel a kérdéssel foglalkoztak, nem tettek mást, mint ezt a két véleményt kommentálták s azután csodálatos egyoldalúsággal állást foglaltak *Warschewiczki* latin szövege mellett. *Zsák Adolf* Czobor életrajza után egyszerűen kijelenti, hogy Czobor latinból fordított. Véleményét osztja *Pintér Jenő*,[43] sőt *Rédei Kornél*, aki terjedelmes tanulmányban foglalkozik a kérdéssel,[44] szintén egész meglepően, minden bizonyítás nélkül úgy vélekedik, hogy Czobor latinból fordított. Ezt az eljárást bírálója *Király György*[45] nem tartja helyesnek, de azért ő sem kételkedik, hogy a forrás latin. Ezek után szinte természetes, hogy *Badics Ferenc*[46] szerint a latinos műveltségű Czobor munkáját latinból fordította.

Mivel ez az eljárás egyoldalú és így nem célravezető, az eddigi véleményeket figyelmen kívül hagyva, tegyük vizsgálat tárgyává Heliodorosnak mindazon átdolgozásait, amelyek jelen esetben a körülmények mérlegelésével számításba jöhetnek. Igy a felemlített latin és német szövegen kívül különösen az olasz fordítások azok, amelyek Czobor tanulmányait figyelembe véve érdek-

[42] *Laskai János* verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Kiadja Dr. Dézsi Lajos. Budapest, 1908; 4. l.

[43] *Pintér Jenő*: A magyar irodalom története. Budapest, 1909. II. k. 101. l

[44] *Rédei I. Kornél*: Gyöngyösi Chariclíája. Bölcsészetdoktori értekezés. Kassa, 1912; 33. l.

[45] Irodalomtörténet, I. 1912; 482. l

[46] *Badics Ferenc*: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Budapest, 1912; 21. l.

lődésünkre számot tarthatnak. De tágabb értelemben az 1600-ig terjedő időig érdemes minden fordítást legalább futólag megvizsgálni.

Czobor fordítását relatíve hasonlítsuk össze a legeredetibb szöveggel: a göröggel. Úgy találjuk, hogy vannak részek, amelyek bővítésnek látszanak, viszont sok hely hiányzik a magyar fordításból. Lényeges betoldást összesen ötöt különböztethetünk meg; ezek a következők: 1. a kettős tagoltságú bevezetés, a *Nílus* eredete és folyása, *Heraclea* város története és külseje; 2. *Athén* alapítása; 3. *Cornelius Ruffus* megvakulása; 4. *Memphis* alapítása; 5. *Circe* és *Medea* varázslásai.[47] Ezzel szemben, hogy a kihagyásokra utaljak, több hosszabb-rövidebb rész maradt el, a leglényegesebbek és legterjedelmesebbek a következők: a második könyv végén Theagenes Achillestől való származása; a harmadik könyv elején a Thetishez intézett hymnus; a harmadik könyv végén három terjedelmes elmélkedő rész, az istenek megjelenéséről, Homeros egyiptomi származásáról és az egyiptomiak varázslatáról.

Ezek a felsorolt körülmények mind igen figyelemreméltók. A bővítéseknek azonban szemmel láthatólag egyező tárgykörük van; egytől-egyig a klasszikus világból kerültek ki. Ha pedig ehhez hozzá vesszük még azt a megfigyelést, hogy viszont nagyon sok klasszikus városnév és vonatkozás elmaradt Czobor költeményéből, akkor arra következtethetünk, hogy olyan eredetije lehetett, amely csak kevés ókori vonatkozást tartalmazott, amelyeket azután Czobor, aki szerette a klasszikus tudományokat, kibővített s akiről éppen ezért nem tételezhetjük fel, hogy ezekből a nevekből elhagyott volna.

A bővítés tehát, mint kiindulópont, nem jöhet számításba, mivel valószínűség szerint maga Czobor munkája, Sokkal jellemzőbbek az elhagyások. Célzatuk azoknak is világos: gyorsítani akarják a cselekvény menetét. De itt korántsem észlelhető az a bizonyosság, mint a bővítéseknél. Mert ugyan, hogy csak egy példát említsek, miért hagyta volna el Czobor *verses* fordításában a *Thetis*-ről szóló hymnust és miért hagyta meg a második könyvben a *Nilus* áradásáról szóló hosszadalmas részt. Ez a következetlenség önkéntelenül megadja a választ: azért, mert eredetijében az egyik nem volt benne, a másik pedig benne volt.

[47] Ezekkel a részekkel alább bővebben foglalkozom.

Kiindulásul válasszunk tehát egy kihagyott részt, mégpedig az összesek között a legbonyodalmasabbat: a harmadik könyv végét, mivel itt egy hosszú kihagyott rész után néhány sor újra megvan, azután megint hosszú szövegek hiányoznak. Ez a rész így van:[48]

Ezt monduan en ream fejekkel Intęnek
mingiarast lathato jeleket tevenek
meliból hogi valosagh megh esmertetenek
nem alom ſem Arniek az mit mielęnek
kivel vęn ſziuemben igen ròttentenek.
Wtkeózem fólótte ezen megh magamban,
rezket minden teſtem ereim agiamban,
hol fazom hol hewsegh uagion tagaimban,
nagion veretkęzem az orczolatomban,
nem tudęk remóltem sok gondolatimban.
Mas keppenis ęrtęm en az eſeteketh,
elmelkettem raita hova tegiem óketh,
meli fele fordulliak laſsak meli nepeketh,
mint őrizzem oijam iffiu ſzemelieketh
ram ne haragicham hogi az Iſteneketh.
Cnemon nem alhattia mond en edes Apam,
ha ertęd te twled órómeſt hallannam,
houa kel mennie most azt meg halnatnam,
meli fóldnek reſzere: s mint jartak akarnam,
nagy órómeſt tudnom mert alegsagh uarnam.
Felelęk megh erted de hogi gondolkottam,
touab hat Vyulny reſzebeól lattattam,
jteluen magamban oli kynchre akattam,
az melliet en ingien ugian nemis uartam,
veletlen Vyulo órómre Jutottam.
Vgian várom vala haza fordulasom,
de az Cariclеſen len ſzanakodasom,
latom leaniatol foztatik: lopasom,
mint legien arrulis sok gondolkodasom
vala igi kettózó elmes farradasom.

[48] Előzménye ennek a résznek az, hogy Kalasiris hazatér a Theagenes vendégségéből, de lepihenve szemeit kerüli az álom. Majd hirtelen megjelenik Apollo Theagenest és Dianna Charikleiát vezetve kezénél. Az istenek felszólitják Kalasirist, hogy vezesse a szűzet házájába s az ifjat is vigye magával. A látomány eltűnik, az egyiptomi pap pedig azon gondolkozik, hogy miképpen hajtsa végre az istenek parancsát.

Mert nem tudom soha melire vigiem őket
ha fóldőn fussake s farazzam ezeketh,
vagi habos tengerre eychem ſzegenieketh,
probaltaſſam velęk az ſzörniú ſzeleketh,
ebben hogi mi moddal uiſelliem igieóketh.
Igi Sarkalnak uala engem gondolatim,
nemis multak ſzinten az ejeli almim,
hainal fele vagion ernek ſzunniadasim,
Virraztatnak velem ettſzaki latasim,
haluan en Aitomon let Chikorodasim.
Mingiarast ſzeollettam eggyk Inasomoth,
kerdęm honnan uetek azok Jarasokath,
kichodak Zeòrgettek nytotak aytokath,
mongia Theagenes kyuannia lattunkath
keözlenny s nyuitanni velunk ſzollasokath.
Orwlęk fólótte az ò neuezetin,
Theageneſemen w emlekezetin,
hagiom hogi be Jeòjeón űlliőn le ſzegletin
agiam karejanak: s mingiart Iteletin,
forogh elmem dolga es w keſzwletin.
Kyuanom nagi igen neki jelentenny
es ò elmeienek tuttara ejteny
mint teórtint az latas ſzepen megh fejteny
az aldozatot mert el kel keſzetenny
kedues Caricliat fel emelettenny.
Be jeóue az Aiton engemet keòſzóntuen,
nagi tizteſſegeſſen ſzepen wduózeòlven,
hagiam agiachkamra lenne mar le wluen,
kerdezęm oli reggel mert volna fól keluen,
engemet barattiat ily korannis lelven.
4871—4930.

A fordítások közül legelsősorban a latin jöhet számításba. *Warschewiczki Szaniszló* fordításának címe: HELIODORI AEthiopicae Historiae libri decem, nunc primum è Graeco sermone in Latinum translati: | — | . BASILEAE. 1552.

Hogy a Czobor szövegétől való nagy különbséget feltüntessem, ami különben érthető, mivel Warschewiczki Opsopoeus görög szövegének hű fordítását adta, közlöm az ennek megfelelő helyet:

Haec cum dixissent, illi quidem discesserunt, data significatione, quod non somnij uisio fuisset, sed res ipsa sic se habuisset. Ego uero alia intelligebam ita, quemadmodum uideram: caeterum ad quos homines, aut ad quam terram deducendi essent adolescentes, dubitabam. Haec quidem, inquit, pater siquidem ipse postea cognouisti, deinceps mihi quoque narrabis.

[Erre egy 57 sornyi terjedelmes fejtegetés következik. Ennek első fele az istenek megjelenésével és annak lehetőségével, második fele pedig Homeros egyiptomi származásának bizonyításával foglalkozik. Czobor fordításában ezek hiányoznak.]

Gaudebam, aliquid me eorum quae non cogitabam, inuenisse sperans, et reditum in patriam expectans: excruciabar autem, fore ut Charicles filia priuaretur, cogitans. Dubitabam qua ratione iuuenes essent una abducendi, et excogitandus modus comparandi exitus. De fuga eram sollicitus, quo modo illam clam capessere, et quo dirigere deberemus: et utrum terra, an mari denique procella quaedam cogitationum me obruebat,et insomne reliquum traducebam noctis. Necdum exacte dies illuxerat, perstrepebat ostium atrij, et sensi quendam puerum uocantem. Interrogante autem famulo, quis pulsaret fores, et quam ab causam? dixit is qui uocabat, quod Theagenes Thessalus adesset. Delectatus fum nuncio de adolescente, et uocari intro iubebam: offeri mihi ultro et quasi casu initium consilij capiendi, quod prae manibus habebam, existimans.

[Ezután egy 24 sornyi rész következik. Ebben Kalasiris az egyiptomiak varázsló művészetéről beszél. Czobornál ez is hiányzik.]

Caeterum Theagenem, postquam ingressuss est, et salutauit, resalutatum prope me in lecto collocabam, et, Quae necessitas tam mane te ad me adducit? interrogabam.

60—63.

Amint látjuk, akár a görög, akár a latin szöveget véve alapul, jelentékeny a különbség Czobor fordítása és az eredeti között. Különösen figyelemre méltó az, hogy az elhagyás nem terjed ki az egész szövegre, hanem közben részek megint megvannak. Kimondhatjuk tehát, hogy további kutatásainkban oly szöveget kell keresnünk, ahol a kihagyások hasonló természetűek.

Franciául 1600-ig *Amyot* fordításai jelentek meg és pedig először 1547-ben.[49] Ez a fordítás görögből készült és egészen teljes; így benne az említett rész is megvan.

[49] Teljes címét lásd Enyedi Charicleiájánál.

Az első olasz fordítás 1556-ban jelent meg Velencében. Szerzője: *Leon Ghini* az eredetihez ragaszkodó fordítást készített.[50] Hasonló fordítást nyújtott *Leonardo Glinci* 1586-ban.[51] Ez a két fordítás annyira hasonlít egymáshoz, hogy sok helyen szó szerint is megegyezik. A kritikus rész természetesen mindkettőben benne van.

Spanyol fordítását *Fernando de Mena* készítette el az Aithiopikának 1554-ben Antwerpenben.[52] Ez a fordítás Amyot francia szövegéből készült és a felsorolt részek benne mind megtalálhatók.

Az 1600-ig megjelent angol fordításokhoz csak közvetve sikerült hozzáférnem, de az *Oefteringnél* közölt részek is könnyen meggyőznek, hogy nem a keresett szöveggel van dolgunk. *Thomas Underdowne* 1569-ben megjelent munkája tartalmazza a Thetisről szóló hymnust, ami pedig Czobornál hiányzik, *Abraham Fraunce* 1591-ben megjelent hexameteres fordítása pedig teljesen elütő jellegű munka, mely körülmény annak bevezető soraiból is rögtön megítélhető.[53]

Johann Zschorn német fordítása először 1559-ben jelent meg Strassburgban és ezen hely olvasásakor az első pillanatra megítélhető, hogy Czobor szövegével még a bonyodalmas kihagyásokban is egyezik. Ez a hely így hangzik:

Wie sie das geredten, gaben sie ein zeichen das es kein traum, sunder ein war gesicht were. Ich aber verstunde die sach auff ein ander meinung, zweifelte zu welchen leutten oder in welchs land ich sie fueren solte. Cnemon sprach, vatter, ich bitt dich du woellest mir weitter sagen, so du erfaren hast wohhien sie haben sollen gefuert werden, wie es gangen sey. Ich sprach wie ich nun der sachen also nachgedacht, frewet ich mich etlicher sachen, ich hett etwas gefunden, dem ich nie nachgedenckens gehabt. Ich erwartet der heimfart mit froelichem gemuet, und bekrenckte mich auch darneben, das Charicles der schoenen Junckfrawen, die er wie sein dochter hielt, beraubt solt werden. Ich bedachte im zweyfel, wie ich die zwey aus dem land bringen solt, ich war der flucht halben mit sorgen vmbfangen, wuste nit woh hienaus, ob wir solten zu landt oder zu wasser daruon

50 Én az 1582.-i genuai kiadását használtam.
51 Az 1587.-i velencei kiadást használtam.
52 Ezt a kiadást használtam.
53 *Oeftering* i. m. 52—54 l.

ziehen, also hatten mich die gedancken vmbgeben, vertrib die vbrige nacht auch darmit. Es war aber noch nicht recht tag, so hoere ich die thuer krachen, vnd rueffet einer meinem jungen. Der knab fraget wer da wer, kam vnd saget zu mir es were Theagenes vorhanden. Ich war dessen fro lies ihn zu mir kummen, vnd kam mir in sinn, ich wolt raht finden wie die sachen des hienziehens anzufahen weren.

Wie nun Theagenes zu mir hinein kam, mich gruesste, vnd ich jn wider, hiess ich jn zu mir auff das bettlin sitzen, fragt jn aus was vrsach er so frue zu mir kummen wer.

lvijA—lviijA.

A XVI. század folyamán megjelent fordítások számbavétele tehát azzal az eredménnyel járt, hogy egyedül a német szöveg az, amely a további összehasonlításoknál számba jöhet. Mielőtt azonban további bizonyítékokat sorolnánk fel a német fordítással való egyezésre, ismerkedjünk meg Czobor alapul vett szövegével és annak körülményeivel.

Zschorn János, a német fordítás szerzője a német irodalomnak kevés jelentőségű alakja. Talán éppen ez az oka annak, hogy életéről oly kevés mozzanat ismeretes.[54] Azt a keveset, amit róla tudunk, munkái előszavának köszönhetjük. Életkorára némi halvány világot vet az, hogy saját bevallása szerint már több, mint 25 éve elkerült hazulról. Ha föltesszük, hogy tanulás céljából hagyta el Eilenburgot, ezt a Mulda parti kis városkát, úgy 10—15 éves lehetett eltávozásakor. Igy 1559-ben, amikor ezt magáról állítja, úgy 40 év körüli ember lehetett s így születése idejéül az 1515 és 1520 közötti mozgalmas időközt határozhatjuk meg. Heliodoros fordítását *Bartholomeus* és *Hans Zschorn*nak, testvéreinek ajánlja, akiknek lakóhelye Eylenburg. Egy másik munkája: a Keyser Buechlin címlapján pedig „Eylenbergensis"-nek vallja magát. Mivel Eilenberg nevü helység nincsen, elfogadhatjuk, hogy szülőhelye *Eilenburg* Merseburg közelében.

Innen került el messze távol hazájától és szülőföldjétől, amint ő maga is említi, az Alsó-Elszászban levő *Westhofen* faluba. Itt aláírása szerint „Schulmeister", azaz tanító volt. Családos ember, aki művét is azért ajánlja testvéreinek, hogy talán valamikor látogatóba menő gyermekeit a rokonok szivesen fogadják. Tartózko-

[54] *Zschorn János* életével tudtommal eddig még senki sem foglalkozott. A legterjedelmesebb német irodalomtörténetírók is Aithiopika fordításának felemlítésével elégednek meg.

dási helye közel, mindössze 22 kilométernyire feküdt *Strassburghoz.* Ez magyarázza meg azt, hogy munkái Strassburgban jelennek meg *Messerschmidt Pál* nyomdájában. Heliodoros fordításának ajánló levelében azt olvashatjuk, hogy már több munkája jelent meg nyomtatásban s mivel ezek nevét egész szülőföldjéig vitték el, azért gondolt legújabb munkája kiadásakor az otthoniakra. Hogy ezen munkái mik lehettek, az nehezen állapítható meg. Én említett fordításán kívül még csak egy munkáját ismerem, amelynek címe a következő: Chronica, oder Keyser Buechlin Darinn alle Roemische Keyser, von dem ersten Keyser Julio biss auff den yetzt regierenden Keyser Ferdinandum, mit eygentlicher abconterfeytung, wie sie auff den alten pfenningen gfunden werden, sampt der zeit jrer Regierung, Leben, Thaten, Auch Wunderzeichen, Finsternissen, Cometen, Monstras, so vnder eynem yeden ergangen, aus alten warhafftigen Chronicken, die fuernemisten stuck gezogen, vff kuertzst inn Reimen gestelt, yedem liebhaber der Historien kurtzweilig zu lesen, vormals nie gesehen. Beschrieben durch Johan Zschornen Eylenbergensem.[55]

A munkát Zschorn *Jonas Graner* strassburgi polgárnak ajánlotta, akit így szólít meg: „meinem insonders lieben freundt vnnd guenner." Az előszóból megtudjuk, hogy szerzőnk nem régen gyógyúlt ki súlyos betegségéből és hogy azalatt pártfogójának atyja: *Graner András* nagylelküen támogatta. Ifjú éveiben amúgy is jóbarátja volt Graner Jónásnak s így a régi emlékeket ezzel a munkával akarta megörökíteni. Az előszó Westhofenben kelt 1559. januárjában.

Magáról a munkáról nem valami sok jót mondhatunk. Rövid verseket tartalmaz a római, majd a német—római császárokról. A történeti események vázlatos elmondását a szerző egyéni kifakadásai és megjegyzései élénkítik. Történeti felfogása gyarló, verselése kezdetleges. Mutatványul, mint minket is érdeklő dolgot itt közlöm *Zsigmondról* írott versének utolsó szakaszát:

Sigmundus hatt viel krieg gefürt
In Ungern er gefangen würt,
Doch er widerumb gnad erwarb
Ward kranck legt sich nider vnd starb.

[55] Ezt a munkáját a bécsi udvari könyvtárban találtam. *Goedeke* nem említi.

Érdekes munkája végén „a kegyes olvasóhoz“ intézett utószava. Eszerint a szerzőnek szándéka volt ezen verseket latin nyelven is megírni és kinyomatni. A császárok sorrendjére nézve pedig a krónikákra támaszkodott. Ez a szándéka, továbbá forrása is bizonyítja, hogy latinos műveltségű, igyekvő természetű ember volt.

Sokkal inkább érdekel bennünket a még ugyanezen év folyamán kiadott Heliodoros fordítása. Ezen munka első kiadásának teljes címe a következő:

AETHIOPICA HISTORIA Ein schoene vnnd liebliche Histori, von einem grossmuetigen Helden aus Griechenland, vnd einer vberschoenen Junckfrawen, eines Koenigs dochter der schwartzen Moren (der Jűngling Theagenes, vnnd die Junckfraw Chariclia genant) darinn Zucht, Erbarkeit, Glück vnd Vnglűck, Freud vnd laid, zu sampt vil guter leren beschriben werden. Aus dem Griechischen ins Latin, vnnd yetzund newlich ins Teutsch bracht, gantz kurtzweilig vnnd nutzlich zu lesen.

A munka *előszava* hasonlóképen Westhofenben kelt 1559 augusztusában. A gyönyörködtetésen kívül különösen ajánlja művét annak nagy hasznossága és az erkölcsi tisztaságra való buzdító hatása miatt. Ez különben a kor általános szokása volt. Feldolgozási módjára jellemző, hogy különösképen érdekelte az Aithiopika érdekes meseszövése s mivel ismerte közönsége izlését és kivánalmait, a hosszas és unalmas elmélkedő részeket egyszerűen mellőzte. De nem érdekelte az idegen föld sokszor aprólékos leirása és helymegjelölése sem, ezért munkájában csak a legszükségesebb helyneveket hagyta meg. Igy Heliodoros műve izgalmas lovagregénnyé alakúlt át Zschorn fordítói eljárása folytán s semmi akadálya sem volt annak, hogy a lovagregények első nagy gyüjteményében: a Buch der Liebe-ben helyet foglaljon. A címben is, az előszóban is hivatkozik a latin fordításra s így nem kételkedhetünk benne, hogy *Warschewiczki* latin szövege szolgált munkájához alapul. Az esetleges kételyeket eloszlatja a következő hely:

Warschewiczkinél (9. l.)

Dextro autem femori cubito alterius manus incumbens ac digitis amplexa genas.

Zschornnál (ijA. l.)

mit dem rechten ellenbogen lag sie vff dem diech, vnnd was das knye mit jren fingern vmbfangen.

Ez a tévedés csakis oly szerzővel eshetett meg, aki a latin szöveget használta, ahol a gena, arc szót a genu, térd szóval tévesztette össze.[56]

Zschorn Heliodoros fordítása a maga korában rendkívül népszerű volt. A kiadásoknak egész sora terjesztette a regényt Németországban s ez a nagy szám magyarázza meg azt, hogy az újabb bibliographiai munkákban több tévedést találunk erre vonatkozólag. Ez is, de meg tárgyunk további része is megkivánja, hogy ezen kiadásokkal behatóbban megismerkedjünk. Én a kiadásokat, azok bibliographiai ismertetésére és az eddigi véleményekre való tekinttel három csoportra osztom: I. tényleg létező, II. kétes létezésű és III. nem létező kiadásokra.

I. *Tényleg létező kiadások.*

1. *Strassburg, 1559.* Gedruckt durch Paulum Messerschmidt. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres, 2a—4a Vorrede, 4b—8b Register. I—CCVI. számozott lap szöveg. A CCVI. lap b oldalán:

Welchers yetzt besser machen kan
Dem gűnn ich gern nur dapffer dran.

Kizárólag ez az első kiadás tartalmazza Zschorn előszavát. Az utánna következők közül egyetlen egyben sincsen benne.

2. *Franckfurt am Mayn, 1580.* Gedruckt durch Nicolaum Basse. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres. 2a—5a Vorrede, 5b—8 Register. 1—219 számozott lap szöveg. Az utolsó számozatlan lapon nyomdászjelvény. — Az előszót *Nicolaus Basseus* nyomdász írta és *Bartolomeus Schoenkapnak*, egy wűrzburgi udvari embernek ajánlotta. Az előszóban olvashatjuk, hogy a kiadónak szándékában volt Heliodoros regényét lefordítani, de amikor Zschorn fordítását kezeihez vette, elhatározta, hogy inkább azt adja ki, nehogy valaki azzal vádolja meg, hogy annak nevét el akarja homályosítani. — Különben teljesen lenyomatta Zschorn szövegét a széljegyzetekkel együtt. A szöveget hozzá nem találó fametszetek élénkítik.

3. *Nuernberg, é. n.* Bey Joh. Andr. Endler und Wolffg. desz

[56] Érdekes ezzel összevetni *Czobor* megfelelő helyét:

Arra gondos feőuel oli ha bochatkozoth
bal keze vyaual terde foglatkozoth [jav. fogiatkozoth.]

Tehát Czobor is „térd“-del fordította a „genas“-t! Ez magában véve még nem bizonyít a német szöveg mellett, mert utóvégre föl lehetne tenni, hogy Czobor is elnézte a szöveget.

Juengern Seel. Erben. 1. oldal címlap, 2. An den Leser, 3—378 szöveg 5 számozatlan oldalon tartalommutató. A rövid előszó általános ajánlás. tartalmaz. A szöveg Zschorn fordításának utánnyomata, azzal a különbséggel, hogy a jós verseket a II. könyvben más, érthetőbb szövegű versekkel helyettesítette a kiadó. A széljegyzetek a szövegben foglalnak helyet zárójelben. Ez az egyetlen kiadás, amelyet tényleg a szöveghez készült fametszetek díszítenek.

4. *Franckfurt am Mayn, 1587.* Gedruckt Bey Johann Feyerabendt. Ez a kiadás a „Buch der Liebe"-ben jelent meg, annak 179. lapjától a 229.-ig. Zschorn szövege teljes, csak a széljegyzetek hiányoznak.

5. *Leipzig, 1597.* Nicol. Nerlich. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres. 2. An den Christlichen Leser, 3—7 Register. 1—186 számozott lap szöveg. — Az előszó a regény rövid összefoglalása, a szöveg Zschorn fordítása.

6. *Strassburg, 1620.*

7. *Strassburg, 1624.* Marx von der Heyden.[57]

II. *Kétes létezésű kiadás.*

Franckfurt a. M. 1562. 12⁰.

Ezt a kiadást *Oeftering* említi (i. m. 49 l.). Kérdésemre az *Auskunftbüro der Deutschen Bibliotheken* azt válaszolta, hogy a legnagyobb német könyvtárakban nem található. Ha megismerjük az alábbiakból Oeftering sok pontatlanságát és bibliographiai tévedését akkor nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy ez a kiadás talán hasonlóképpen a tévedések sorába iktatható s így nem is létezik.

III. *Nem létező kiadások.*

1. *Strassburg, 1554.* 8⁰.

Heliodoros Zschorn féle német fordítása *Oeftering* szerint (i. m. 49. l.) 1554-ben jelent meg Strassburgban. A második ugyanott év nélkül. Az Auskunftbüro der Deutschen Bibliotheken tudakozódása szerint ez az 1554-es kiadás csak a darmstadti nagyhercegi könyvtárban van meg. Tényleg *Darmstadtban* egy így felvett könyvet kezelnek: (Heliodorus) Aethiopica historia . . . deutsche Übersetzung durch Joh. Zschorn. Strassburg (1554).[58] De amikor kérésemre ezt

[57] Ezen kiadásokat az 1620.-i kivételével mind használtam.

[58] A Leihschein szerint, a melyet onnan küldtek.

a könyvet elküldötték, mindjárt az első pillanatra feltünt, hogy ez az, állítólagos 1554-es kiadás sorról-sorra, betüről-betüre megegyezik az 1559-es kiadással. Két ilyen egyforma kiadás, különösen a régi nyomdai viszonyokat tekintetbe véve, nem létezhetik! Ennek a körülménynek más a magyarázata. Egyszerűen összetévesztették az előszó végén levő évszámot, ami különben tényleg könnyen megtörténhetett azok nagy hasonlóságánál fogva. Ugyanis az állítólagos 1554.-i kiadás címlapján nincs évszám, csak az előszó végén. Ez pedig gót betükkel a következő: MDLix. De az x nem rendes alakú, hanem külön a számok céljaira alkotott betű, igen hasonló a v-hoz, azzal a különbséggel, hogy a jobb szár felső vége a bal száron vissza van húzva. Mivel az 5 jele v, ezért a könyvet leltározó könyvtáros a számot MDLiv-nek, tehát 1554-nek nézte.

Hogy ez tényleg így van, könnyen meggyőződhetünk a lapok számozásából. Ezek számozása ugyanis szintén gót betüs római számokkal van. Úgy találjuk, hogy a 4-et minden esetben így jelölték: iiij, tehát teljesen más alakkal, mint azt az 1554-ben feltételezték. Viszont a 9-es jele mindenütt pontosan egyezik az előszó számában találttal s így a darmstadti könyvtár állítólagos 1554-ből való első kiadását, mint tévedés folytán keletkezett dátumot helyesbítve kimondhatjuk, hogy Zschorn fordításának első kiadása 1559-ben jelent meg s a szubjektív hangú előszó alá írt évszám semmiféle oly feltételt nem tesz szükségessé, mintha korábbi kiadása lett volna.

2. *Buch der Liebe, 1578.*

Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung, (Leipzig 1853.) II. kötet 228. oldalán idézi ezt a munkát és hivatkozik a darmstadti könyvtárra. Kérdésemre *Schmidt Adolf* darmstadti könyvtárigazgató úr tudatta velem, hogy amint erre már egy kis cikkében is rámutatott,[59] ez a dátum kétségtelenül sajtóhiba 1587 helyett, mivel a nagyhercegi könyvtárban csak ez utóbbi van meg.

3. *Buch der Liebe, 1581.*

Oeftering (i. m. 49. l.) hivatkozik erre a kiadásra. Az Auskunftbüro der Deutschen Bibliotheken tudósítása szerint ez minden bizonnyal tévedés, mivel a Buch der Liebe első kiadása 1587-ben jelent meg. Még azon véleményüket is nyilvánították, hogy a tévedést valószínűleg a 7-nek az 1-hez való hasonlósága okozta. — Tényleg ha figyelembe vesszük azt, hogy Oeftering szerint az Aithiopika

[59] Zentralblatt für Bibliothekswesen X. (1893), 443. l.

fordítása ezen állítólagos kiadás 179—229 lapjain van és tudjuk, hogy az 1587.-i kiadásban van ezeken a lapokon, mivel nem tehetjük fel, hogy a két kiadás annyira egyforma lett volna, azért kimondhatjuk, hogy az 1581.-i „Buch der Liebe“ nem létezik. Oeftering bibliographiai megbízhatatlanságát különben a legjobban az bizonyítja, hogy az 1587.-i kiadású „Buch der Liebe“-t megkérdőjelezi, pedig kétségtelen, hogy egész a XIX. sz. elejéig ez volt a „Buch der Liebe“ egyetlen kiadása.

Czobor és Zschorn fordításának egymáshoz való viszonya.

A következőkben azon helyekre óhajtok rámutatni, amelyekben az egyezés a német szöveggel a legfeltűnőbb. Hogy az eddig forrásként említett *Waschewiczki* féle latin fordítás lényeges különbségei minél világosabban kitünjenek, annak megfelelő szövegét is idéztem párhuzamosan.[60]

Az első bizonyíték, amit Czobor fordításának a német szöveggel való egyezése mellett felhozhatunk az, hogy azok a *számok és számbeli viszonyok*, amelyek a magyar fordításban előfordulnak azon esetben, ha a német a latintól eltér, mindig a németet követik.

Így amikor mindjárt az elbeszélés elején az *első* csoport rablót a *második*, erősebb elűzi, ilyen viszonyt találunk a szövegek között:

Azonban tekyntek tahath nagy *ket choport*,
igen ieón felejek s felre uerik az port
(356—357.)

So kummen *zwen hauffen* andere Rauber.
(iiijA. I.)

[60] Zschorn fordítását az 1559.-i első kiadás lapszámai szerint, épúgy Warschewiczki latin szövegének 1552.-i első kiadását oldalszám szerint idéztem. Czobor művének verssorszámát jelöltem meg. — Czobor verses fordításának eredeti szövegét nem láttam. Ehelyett *Dr. Dézsi Lajos* professzor úr betűhű másolatát használtam, amelyet munkám készítése alatt rendelkezésemre bocsátani szives volt. — Technikai okokból mellőztem a „*w*“ és „*y*“ fölött levő ékezeteket. Ezen ékezetek alkalmazása a kéziratban amúgy is rendszertelen. — A rövidítéseket minden szövegben feloldottam.

Interim *altera multitudo praedonum* aduenit, (duobus equitibus ordinem ducentibus).
(10. l.)

Amikor Knemon vétkének megítélésén tanakodnak az atheniek, a *szavazás*kor bizonyos számúak Knemon halálát kivánják. Amint az alábbi részből meggyőződhetünk ez a szám egyezik a német és magyar fordításban, a latintól viszont különbözik. Ez a hely különben is érdekkel bír, mivel itt még más eltérések is észlelhetők. Így Czobor nem említi a *„barathrum"*-ot; a mostohák gonoszságának leírása nála lényegesebben hosszabb, végül a számkivetés kimondásának motiválása egészen eltérő a magyar fordításban. Könnyű dolog meggyőződni, hogy mindezen változtatás nem a Czobor munkája, hanem a Zschorné.

Azon keozben birak az voxot kimondak
Cnemonnak ily ſzeorniu halalat talalak
egi magas keo ſzalrol veſsek le jauallak
tizen hat ſzaz ferfi voxanak ſzamlalak
kik igi ltelenek s ily veſztem formalak.
Mas feleöl uiſzontagh ezerigh ualanak
kik erteoi Aſzoni nep chalardsaganak
s giakorta Mostohak miket forralnanak,
ſzegin Iffiakra s meliel romolnanak
irigisegh buiasagh kiket hordoznanak.
Ezek azt talalak fegiuer uonaſomert,
Atyam ellen ualo feól tamadaſomerth,
ſzamkiueteſt twriek uakmereó vetkemert,
ne halliak halallal iffiuſagomerth,
erre ltelenek tudatlanſagomerth.
Veſzekeduen uegre mind megh eggiezenek,
mèrt az mas reſzreolis ezekhez eſenek
teòb ſentenciatol meg geòzettetenek
kik eltem uegenek nem òruendezenek
halaltol engemet eczer igi mentenek.
(1226—1245.)

In disem kam das vrthel von *sechzehen hundert* personen gefelt, man solte mich in ein dieffe klufft vber ein felsen abstuertzen. Darwider waren auff tausendt personen die gegen der Demeneta

argwoenig, sie hette mir solchs spiel, wie dann andere stieffmueter gethan, aus neid zugerüst, die wolten, diewiel ich das schwerdt vber mein vatter gezuckt, wie ich bekant hette, solte man mich ins ellend verschicken. In solchem zwyspalt ward ein vfflauff, doch letstlich wie sich baide partheyen vnderrichtet hatten, fielen auch etlich von der andern seitten zu den tausenden, vnd die erhielten ihr meinung mit gewaldt,

(xjB. l.)

Cum autem calculi discernerentur, mortem mihi decernentes circiter *mille et septingenti* reperti, quorum alij lapidibus me obruendum esse, alij in barathrum mittendum iudicabant. Reliqui uero ad mille, qui aliquid dantes suspicioni de nouerca, exilio me in perpetuum damnabant. Nihilo minus tamen horum uicit sententia. Tametsi enim erant alijs simul coniunctis pauciores, tamen cum illi diuersa tulissent suffragia, sigillatim collatione facta, mille maiorem numerum efficiebant..

(16—17. l.)

Charikleia a Thyamis kivánságára elbeszéli viszontagságaikat. Ez az elbeszélés azonban nem a valóságon alapul, hanem csak a rablók félrevezetésére szolgál. A német szerint *hat*, a latin szerint *hét* napig hányódtak a viharos tengeren.

Hat nap es *hat* ejel uoltunk ez vefzelben
hogi az fzep vereòfeni feküuek feòliheòben
miglen az nagi zelteòl ueretenk à helben,
holot talaltatok fzerenchetlenfegben
es fogua hozatok ez vefzedelemben
(1656—1660.)

Sind *sechs* tag vnd nacht auff dem Meer hien vnnd her von winden geschlagen worden, letstlich sind wir doch zu land geworffen worden, da ihr vns dann gefangen haben, vnd vnser vnglück gesehen.

(xixB—xxA. l.)

Ferebamur igitur continuo uenti flatu dies *septem*, et noctes totidem. Ad extremum in littus eiecti sumus, quo in loco nos cepistis, atque etiam magnam conspexistis stragem.

(23. l.)

A következő hely különösen azért érdekes, mert a német szöveg alapján Czobor némi önállóságára mutat. Ugyanis az eredeti regényben Nausikles kereskedőnek csak *egy* lánya van, akit azután Knemon feleségül vesz. Zschorn *lányokról* beszél, Czobor pedig egyenesen *két* leányt említ.

gazda nynchen othon *ket leant* nezenek,
kik òket fogadak s nekik keöſzeònenek,
Nagi tizteſsegeſsen latak az Leaniok
ſzemerem s tizteſsegh ò kinchek araniok.
(3154—3157.)

Sie funden aber den haussuatter nit daheimen, nicht destoweniger entfiengen sie *die doechter* im haus.
(xlA. l.)

Ac patremfamilias quidem non deprehendunt; excipiunt autem eos summo studio *filia* [herilis, iam nubilis, et reliquiae ancillae. . . .]
(42. l.)

Hasonló módon szembetűnő az egyezés a magyar és német között ezen versszakban, ahol érthetetlen lenne a „*Tibicina*“ szónak „*Lantos lean*“ fordítása, mig „*harpffenschlaegerin*“ ennek egészen jól megfelel. Az *Arsinoe* nevének *Arsina*-ra való átalakítása is Zschorn fordításából való.

Mind feltem hogi igi Jarſz uoltis gondom read
nem meſze meg Cnemon hamar it leſz megh lad,
Arsinat az *Lantos leant* te jól hallad
ez fogatta hozza Iffiat var te rad,
mert azis ſzerette ſneki chokokat ad.
(1401—1405.)

Ich hab aber deinethalben grosse sorg vnd nachfrag gehabt, vnnd ist mir vnuerborgen, das er noch nahet vmb die statt heimlich vorhanden. Ich glaub das du habest etwann von einer gehoert die ist ein *harpffenschlaegerin*, heist Arsina, zu welcher Cnemon auch vil gewont hat, dieselbig Arsina da sie den vnfal Cnemonis gehoert hatt, hatt sie ihn bey nacht vffgenummen, behalt ihn heimlich im hauss. . . .
(xiiijA—B. l.)

Me uero non latuit, propter te anxie omnia inquirentem, quod hic quodam in loco ante urbem occultaretur. De Arsinoe audisti proculdubio, de *tibicina* scilicet: cum hac consueuerat. Post calamitatem recipit eum puella . . .
(18. l.)

Az eddigi bizonyítékok döntő természetűek voltak. Kétségtelen ugyanis, hogy ilyen természetű egyezések csakis akkor keletkezhetnek, ha az egyik mű a másikra hatással volt. Ennek alapján is kimondhatjuk tehát, hogy Czobor Zschorn német fordítását használta s azt fordította le verses alakban. A következő vizsgálódások már most különösen arra irányulnak, hogy Czobor önállóságát és így feldolgozási módját megismerhessük. Ezen célból szükséges mindazon helyek egybevetése, ahol föl lehetne tenni, hogy Czobor az eredetitől eltért. Egyelőre csak azon helyeket ismertetem, ahol a latintól és a hozzá közel álló görögtől eltér ugyan, de azért a némettel egyezik s így tulajdonképpeni önállóságról beszélni nem lehet. Ezen eljáráshoz szintén szükséges a megfelelő latin hely idézete is.

A következő hely Czobornál bizonyos félreértésen alapul. Az eredeti szerint ugyanis Charikleia felszólítja a tengeri rablókat hogy fejezzék be véres munkájukat és öljék meg őt kedvesével együtt. Ezzel ellentétben már Zschornnál is üdvözli Charikleia a rablókat és felszólítja őket, hogy szabadítsák meg. Czobor teljesen ezen értelemben fogja fel a helyzetet.

Ha uattok lelkei mond é ſok holtaknak,
kik ueletlen rutul it el hullottanak,
hath oknekúl hoztok but ránk ,s, magatoknak,
lehettek mind oki niaualjaitoknak,
es kéſz kereſeoi ſzeornyw halaltoknak,
De ha eleuenek uattok ,s, éggel éleók,
harcztol megh marattak keſerueſek feleok,
uagy mi idegenek nem kurva henielók
Isten hozoth ide leſztek bizoni kelleók
ſzerenchetlensegbeol minket kiemeleok,

Meth minketh menthettek gonoſz nep kezeteól,
it rank talalhato toluaiok teóreteol,
auagi holmi lator ember fegyuereteól,
nem ſzano gylkosnak kegietlen kezeteòl,
gonoſz teortenetnek vyŭlo ueſzeteól.
(316—330.)

Sind jhr geyster der erschlagenen? so machen jhr vns zweyen vnbilliche vnrhu, dann jhr haben euch selber vnder einander vmbracht, vnnd erwűrget, sind jhr aber von denen, die noch leben bliben sind, so sind jr zu allem glűck kummen, die vns von disem vnfall auch von den moerdern erreten moegen.
(iijB. l.)

Si iacentium estis, inquit, spectra, immerito nobis negotium facessitis: plurimi enim uestris ipsorum manibus interfecti estis. Quod si qui a nobis, iure defensionis, ad depellendam a pudicitia iniuriam susceptae, id accidit. Sin estis aliqui ex ijs qui uiuunt: praedonum uitam, ut apparet, amplectimini. Per tempus autem aduenitis. Liberate praesentibus calamitatibus, caede hunc actum nostrum terminantes.
(10. l.)

Theagenes sebeit Knemon kötözi be. Az éjszaka folyamán elbeszéli ezt Thaegenes Charikleiának. Beszélgetésükbe beleszól Knemon is. Knemon szavai azonban Zschornnál a Theagenes beszédébe kerültek s így találjuk ezt meg Czobornál is.

Theagenes ſzoluan mond eſtue sebemet,
Hogi az Inas keóte erzem keònnyebtemet,
azt monduan haromſzor ha keòtend engemet,
ha be eggieſeti minden ueſzeliemeth.
Mert az Toluaiokis halalos ſebeketh,
chak euel giogittyak minden veſzelieketh,
nem tudnakis ennel egieb keneteketh,
ez mind be forraztia chontyokot ereketh,
hertelen vyetia nehez keſerueketh.
Ochodek almabol ez ſzo beſzed keozben,
az Georeogh Iffiu es ment keozikben,
ki eorzeſe alath uoltanak az helben,
Vigaztaluan hogi mar keſereòſegekben
ily formas beſzedel iarul eleikben.

Nem ok nekwl esek hogy ſzanlak titeketh
mert mintha maid enis twreom terheteketh,
Geóreógeoknek ertem ti Nemzetſegteketh,
megh eſem raitatok banom wgyeteketh
miuel feleimnek tartlak benneteketh.
(612—630.)

Da sprach Theagenes, seither dem abent ist mir bass worden, dann der jűngling hat mir die geschwolnen wunden gemiltert, vnd mir zugesagt, er woell ein kraut bekumen, wann ichs zum dritten mal darauff legen werde, so soll ich heyl sein, dann er sagt, er hab das erfaren, das der Hauptman seine knecht so sie auff dem raub verwundt werden, so bald wider heyle. Aus solchem gespraech erwacht der jűngling, der sie verwaren solt, geht zu jnen, troest sie, spricht, Das ich ein mitleiden mit euch habe, geschieht nicht vergebens, dann ich binn ewers glűcks auch theylhafftig, jr erbarmen mich das jhr Griechen sind dann ich binn auch ein Griech, vnd aus Griechenland geboren.
(vjA—B. l.)

Melius, inquit, a uespera, ex adolescentis curatione, quae mihi inflammata uulnera lenijt. Imo magis leniri senties sub auroram: subiecit is, qui a custodiam illius adhibitus fuerat. Nanciscar enim tibi eiusmodi herbam, quae tertia uice coniunget uulnus. Atque hanc esse uim eius, experientia compertum habeo. Ex quo enim hi me huc captiuum adduxerunt, si quis unquam horum qui huic praefecto parent, saucius post conflictum uenit, non multis diebus ad curationem indiguit. Quod autem afficior conditione uestrarum rerum, non est quod miremini. Videmini enim mecum communi esse fortuna: simulque uos qui Graeci estis miseror, cum et ipse Graecus sim natus.
(13. l.)

Knemon apja *Aristippos* azért házasodik meg, mert egyetlen fia lévén, ezt nem tartja elég bíztosnak arra, hogy vagyona tényleg utódai kezébe jut-e. Czobor erről mit sem tud.

Az en tanachombol nem kel uala lenny.
Atyamnak uensegęt kel uala ſzemlelny
s en iffiusagamoth ebben megh kimelny,
haſznotlan uendegel hazunk nem terhelny
mert nála nekwlis tudunk uala elny.
(721—725.)

Es war vbel angesehen, meins bedunckens, dann ich war ein einiger sun, der vatter war alt, hatt noch ein kleine zeit zu leben.

(vijA. l.)

[Is, cum accidisset ut mea mater e uita discederet,] ad secundas nuptias animum adiecit: indignum ratus, propter me unum filium, incerto animo atque parum constanti uiuere.

(13. l.)

Czobor azon gondolatot, hogy Demaeneta a Knemon életére tör, nem vehette a latinból, ahol csak egyszerű cselvetésről van szó. Thisbe jellemzésében is van eltérés.

De nem uala elegh ez amaz mergenek,
mas feordeore vagion gongia elmejenek.
giors gondolati kit hamar fel lelenek,
engemet eltemteòl mikent vefztenenek
mintis megh halliatok maid mik teortennek.
Vala Zolgaloia ezen Mostohamnak
Melnek Tysbe neue erteoie titkanak,
kire oli nagy uala fzep abrazattianak,
Harffan beolchefege Musikalasanak
ezt ueue efzkeózwl feiem romlasanak.
(986—995.)

Sie hatt aber mit disem kein vernuegen gegen mir, sonder rüstet einen anderen handel zu, ob ich noch moecht vmbs Leben kummen. Sie hatt ein magt die hies Thisbe, welche sehr schoen war, vnnd kundt wol die harpffen schlagen, mit der machte sie ein heimlichen packt, wie jr hoeren werdt.

(ixA. l.)

Illa uero (nondum enim satiata fuerat) alium dolum talem contra me aggrediebatur. Erat illi ancilla Thisbe, callens canere ad citharam, forma et uultu non inuenusto.

(15. l.)

Aristippos fia elleni vádbeszéde sok tekintetben jellemző Czobor eljárására nézve. Sok benne a motiválásban való eltérés is. Ez már előző eltéréseken alapul. Igy az atya mostohaanyja iránti erkölcstelenséggel vádolja fiát, továbbá Demaeneta azon

hamis állítása, hogy házasságuk gyümölcsét Knemon bántalmazása folytán elveszítette. Mindezek az eredetiben nincsenek meg; a latin csak egyszerű bántalmazásról beszél. Ez a bővített indokolás Zschorn átdolgozásából került a magyar fordításba. Azt is megfigyelhetjük itten, hogy az athéni törvényes szokások említése elmaradt Czobornál, mivel a német az ilyen vonatkozásokat csaknem kivétel nélkül elhagyta.

Igy kezde el azert Atiam nagy panaſzath
urak laſſatok megh ven feiem gilkoſsath
kit en neueltem feòl s mint eltem oruosath,
Vgi tartottam nalam: ſeòt eoreòkeòm Jussath
kinekis uallottam es minden fundussath.
Miuel hogi verembeől es teſtembeol ualo,
chak megh ſem gondoltam legien ili arulo,
skolakbannis adam Hogi legien tanulo,
Joſzagos ſok iokath à mellett ſzolgalo
legien è varosnak s ualaha haſznalo.
Nem kis keòltſegemet w reaia ueſztuen,
azutan louakra ſzepen feől epituen
uitezleó dolgokban intuen es ſegituen,
mint io rend giermeket mindennel bwuituen,
magam kedueteolis megh foſztuan es ueuen.
De eleob à lator en feleſegemeth
gialazni akarta uen emberſegemeth,
euuel nem eleguen ihol eletemeth,
kereste el uenni s, chak nem eolt engemeth,
ſzomiuhozuan uerem kiuanta lelkemeth.
Chak az Isten ouan hogi gilkosom nem leth,
s mind ketteonkeot egieot kard eli el nem uet,
Azert mar halliatok mi latorsagoth teth,
Mongiatok teoruinth ra, es mikynt erdemleth,
fizeſsetek megis ugi à mint kereſeth.
Merth noha birtokom uagion eò eleten,
kezemben halala ura uagiok teſten,
de teőruenteol uarok nem mochkolom ezt en,
Legien eóreók pelda maſsok iteleten,
fâijs ſziuem igen ez undok eſeten.
(1151—1180.)

[der vatter . . . rufft die herren vmb recht an,] sprach, Sehend disen argen buben, der mir zum ersten geboren worden, den ich zart erzogen hab, den ich studieren vnd in künsten lehren hab lassen, auff den ich gemeindt mein alter zu setzen, den ich der statt gedacht nutz zu sein, diser arg lecker hatt mein Weib schenden woellen, darzu hatt mich vnd sie, so das glueck nicht daruor gewesen wer, vmbbringen vnnd ermoerden woellen, den hab ich euch fürgestelt, ewer vrtheyl darüber zu geben, was mit ihm zu handlen sey, wiewol ich macht hett jn selber vmbzubringen, doch will ich lieber er sterbe nach dem vrtheyl vnd gesatz, dann von meinen eignen haenden, machen mit jm nach ewerm gefallen.
(xB—xjA. l.)

[Quamprimum autem illuxit, prehensum sic, ut eram uinctus, produxit ad populum et] asperso capiti puluere: Non ad hanc spem, o Athenienses, hunc educabam, dicebat: sed bacillum senectutis meae futurum aliquando sperans, ut primum mihi natus est, liberaliter eductum, et initijs literarum institutum, cum in tribules et gentiles introduxissem, in epheborum album retulissem, ciuem nostrum etiam legibus effecissem, totam uitam meam ob hunc parum tranquille agebam. Caeterum postquam horum omnium oblitus, me iniurijs primum et hanc quae mihi secundum leges cohabitat, uerberibus affecit: ad extremum et gladio armatus noctu aduenit, et eatenus tantum ab eo quo minus parricida fieret abfuit, quatenus fortuna restitit, inopinato terrore ut illi gladius e manibus excideret comparans, confugi ad uos, nomenque istius defero. Tametsi enim mihi per leges liceret, mea manu illum interimere, tamen nolui, idque totum uestro reliqui arbitrio: melius me facturum existimans, si de filio lege, non caede sumerem poenam.
(16. l.)

A következő rész *Czobor* fordításának és a rajta alapuló *Gyöngyösi* féle feldolgozásnak legzavarosabb helye. Teljesen érthetetlen ugyanis és az előző részekkel semmiféle kapcsolatban nincsen *Antikles* hirtelen fellépése. A Knemon dolgáról legutoljára *Chariastól* értesültünk, aki szavait Demaeneta halálával zárta. Ennek teljesen szerves és érthető folytatását a latin szövegben találjuk meg, ahol a dolgok további fejleményei s végül Aristippos szomorú

sorsa jutnak tudtunkra. Knemon, hogy atyja szorult helyzetén segítsen, Antikles hajójára száll, akivel egyiptomba siet a Thisbe felkeresésére. A latin szövegben beszédének végén említi tehát Knemon Antiklest, akitől a további eseményekről és atyja gyászos sorsáról értesült, míg a német fordítás egész érthetetlenül neve említésével vezeti be a továbbiakat. De megemlíti a német szöveg s az ő nyomán Czobor a Knemon elbeszélésének végén újra Antiklest, ott, ahol már helyén van s ez a körülmény Czobor esetleges önálló anticipációját végleg kizárja. — A további részben pedig Thisbe sikere *Arsinoeval* szemben lényegesen más a németben, mint a latiban. A német nem említi ezen a helyen Nausiklest sem, akinek neve csak Thisbe menekülésénél kerül elő. Czobor ezekben is szembeötlően Zschorn fordítását követi.

Ki ólte uagi hozta ide en nem tudom
de banom hogi ſzinte it é helen latom,
mert nekem felőleó mas uolt akaratom,
mit ertettem azerth im maidan ki nitom,
mond Cnemon feleóle s eleó ſzamlalantom.
Mideőn Anthicleſsel Aegiptomban mennek,
gallian uele egikorth tengeren Indulnek
ſok fele dolgokat eó neki ſzamlalnek
s uiſzont eó teóleis maſokat hallanek
eſek beſzedunkben hogi Tysbere ernenk.
Vgi kezde ſzamlalni Aſzoniat mint chalta
ki magas keó ſzälrol magat le haitotta,
azutan Apamoth arra sarkallotta,
hogi engem megh haza ſzerezzen untatta,
ſok fele gondokkal ſzegint faraſztotta.
Ew penigh ez alat korchmarol korchmara,
Jargalt Arſinaual chak lakodalmokra,
ſzelliel ſzemet hannia az ſzep Iffiakra,
ſzerelmeketh wzuen nem nezet magara,
Arsina matkaijth fordituan haſznara.
Melliert az Arsina teòreödek busuluan,
Sok alnoksagokath magaban gondoluan,
elmelkedik azon mint legien tromfolvan
Tysbeth, s nagion ſieth azokhoz Jaruluan,
az kik Demenetat uoltak rokonoluan.
(2456—2480.)

Dauon waiss ich nicht zu sagen, sprach Cnemon, was mir aber sonsten weitter bewist, will ich euch yetzundt anzeigen : Wie ich zum andern mal in Egypten mit dem Anticle schiffet, zeiget er mir an, wie er gehoert hette, dieweil Demeneta mit betrug dahien bracht worden ist, das sie sich selbst vmbbracht, vnnd der vatter zu wegen bringen wolt, das ich moechte wider anheimisch kumen, dieweil schweifft Thisbe hin vnd wider in den zechheusern mit der Arsina. Da aber Thisbe jr mit harpffen schlagen vnd singen vberlag, zu dem der Arsina jhren bulen entzohe, warde Arsina hefftig erzűrnt, vnd gieng zu den freunden Demenete.

(xxxjA. l.)

De his non habeo quod dicam, respondit ipsi Cnemon. Caeterum quae de illa comperi, sunt eiusmodi. Postquam enim Demaeneta dolo circumuenta in puteum se praecipitauit, et pater retulit ad populum de eo quod factum fuerat: initio quidem ueniam est consecutus, et in eo ut mihi reditum impetrare posset apud populum, et ad inquisitionem mei nauigaret, erat occupatus. Thisbe autem ex illius occupatione uacationem sibi faciebat, et in conuiuijs secure tum se, tum artem suam prostituebat. Cum autem aliquando gratia superasset Arsinoen cubantem et fistula canentem, ipsa celeriter fides pulsans, et concinne ac suauiter citharae accinens, non animaduertit se sibi apud illam conflasse meretriciam inuidiam et aemulationem, coniunctam cum indignatione singulari: praecipue cum eam quidam mercator Naucratites, cognomento Nausicles, amplecteretur: Arsinoe, cum qua primum consueuerat, contempta, ea de causa quod illi intumescere genas inter canendum uidebat, et uehementer inflando praeter decorum ad mares exurgere, oculis incensis, ac sua sede excedentibus. Quamobrem tumens ira, et ardens aemulatione Arsinoe, cognatos Demaenetae accedens, [insidias illi a Thisbe factas exposuit.]

(33—34. l.)

Kalasiris Memphisből való eltávozásának oka az volt, hogy szerelmes lett egy asszonyba. De még más ok is késztette erre; az ugyanis, hogy egy jóslat szerint fiai egyenetlenkedni fognak. Ez a jóslat határozottan úgy szóllott, hogy fiai *egymásra* fognak

támadni, nem pedig *őreá,* amint ezt Czobornál találjuk Zschorn szövege alapján.

Ez haſznala eggyk en el meneſemhez,
masik felek vala hogi ha Gyermekimhez
erkezhetik è hyr hogi rut fertelemhez
attam magam: kezdnek ſzolnia fejemhez
Vagi megis őletnek ha ęrek vetkekhez.
(3441—3445.)

Zum andern hab ich besorget, thet ichs, so wűrden, meine kind mit gewapneten haenden vber mich kommen, wie mir dann die goetter vorhien verkűndiget hatten.
(xliijB. l.)

Caeterum quod me in primis et post omnia expellebat, filij erant, quos mihi arcana ex dijs sapientia, infestis armis concursuros, praedicebat. Tollens igitur ab oculis tam crudele spectaculum (quod uel solem ipsum auersaturum esse existimo, radijs nube obiecta tectis) et paternos oculos aspectu caedis filiorum liberans, emigraui, haec anteuertens:
(45—46. l.)

Sokkal több nehézséggel jár az eddig ismertetett részeknél a *nevek* kritikai vizsgálata. Már *Dugonics* észrevette, hogy a Heliodoros verses fordításában a nevek meglehetősen el vannak torzítva. Bár a mi rendelkezésünkre egy sokkal eredetibb kézirat áll, mint *Gyöngyösi* feldolgozása, a helyzet még itt sem könnyű. Mindazáltal a nevek vizsgálata általában megerősíti a német szöveggel való egyezéseket.

Charikleia neve Czobornál a mű elején *Cariclea*, azután mindig *Cariclia;* Zschornnál általában *Chariclia*, szintúgy Warschewiczkinél.

Különösebb ennél a *Charias* neve. Ez a latinban és németben egyszer *Charia*, különben mindig *Charias* alakban van meg. Czobornál azonban ily alakokat találunk: *Carinà*, *Carin*-ra, *Carinus*.[61]

A latin fordítás *Arsinoe* neve helyett már a németben *Arsinát* találunk; ugyanígy van ez a magyar fordításban is.

[61] Előfordul az 1319, 1326, 1334 és 1513. sorban.

Az egyszer előforduló *Teledemus* név helyett Czobornál *Teremundus*[t] áll. Zschornnál azonban egészen helyesen *Teledemus*-t találhatunk.[62]

A rablóvezér neve a latin szövegben; *Thyamis*. Zschornnál *Thiamus* és Czobornál is *Thiamus*, eltekintve nehány, nyilván hibás másoláson alapuló Thianus alaktól.

Ennek öccse *Petosiris* Warschewiczkinél. A Czobor *Petofyus* alakja kétségtelenül Zschorn *Petosius*-ából veszi eredetét. A párhuzamos helyek összehasonlításából erről könnyen meggyőződhetünk.

De mi uolt feó oka Thyamus eltenek
ſzükſegh tudni eóche uala mert egi ennek
kit *Petofyusnak* akkor neueztenek
ezt tugiak Sokakis kiſseb idejeoiek
Thiamusnal lenny es edes Eochenek.
(2011—2015.)

Das sie ihn aber gefangen namen, vnd nicht erschlugen, war die vrsach, Thiamus hette zu Memphi einen bruder, der hiess *Petosius*, welcher jünger war.
(xxvA. l.)

Thyamidem autem ea de causa capiebant. *Petosiris* illi Memphi frater erat.
(29. l.)

A latin *Naucratia* helységnév a németben *Naueratia*, Czobornál pedig *Nauerrattia*.[63]

Peleus neve helyett már Zschornnál *Peles* áll, épp úgy mint Czobornál.[64]

A nevek írása tehát következetlen, de mégis az ily esetekből, mint Petosyus, Arsina, Thiamus határozottan állíthatjuk, hogy csak a német fordítást ismerte Czobor. Figyelemreméltó még a nevek vizsgálatánál az a körülmény, hogy Czobornak úgy látszik határozott törekvése a diphtongusok kiküszöbölése. Ez adhatja meg pl. a Charias = Carinus változtatás magyarázatát.

Van azonban két név, amely egy versszakban fordul elő s amelynek az egészből való kiszakított vizsgálata azt a gondolatot

[62] 1426. sorban.
[63] 2505. sorban.
[64] 4171. sorban.

kelthetné, hogy Czobor mégis használta a latin fordítást is. Meglepve vesszük ugyanis észre, hogy *Mitranes* és *Oroondates* neve, Zschorn megfelelő *Mirat* és *Orondates* alakjával ellentétben, egész helyesen van írva.

Leſzen segitsege mond Apos nekie
Mert *Oroondates* jűn el eó melleje,
ki megh parancholta *Mitranes* Segellie,
az orſzagh lakossyt adgia eó melleje,
az hituan latrokat ne kimelleneje.
Seot sok penztis igert eó az Iffijaknak,
hogi mingiart eó neki melleje fussanak
Mert az Aegiptomi felſeges kiralnak
akaria azt vinny halo Matkaianak
nem ſzinten tartana maga Agiasanak.
(3276—3285.)

Der alt antwort, der gros Koenig *Orondates* aus Egypten hatt jm befolhen *Mirat* den waechter vnd beschűtzer dises dorffs jn vnd sein volck, welchen er grossen sold verheissen, mit sich zu nemen, dann es verdreusst ihn hart, das er das meitlin verlassen muessen, nicht darumb, das sie wol harpffenschlagen kan, oder von bulschafft wegen, sunder darumb, das er sie dem Koenig aus Egypten bringen woellen, die ihm zu einem weib geben, vff das er frembder Nation weiber hett.
(xljB. l.)

At ille: A' rege magno, inquit, satrapa Ægypti *Oroondates* est constitutus, cuius iussu, praefectus excubiarum *Mitranes*, sortitus est hunc pagum. Hunc Nausicles magna summa pecuniae conductum, ducit cum equitibus et peditibus multis. Moleste autem fert ereptionem Atticae puellae, ut non tantum amicae et egregie canentis fidibus: sed multo magis, quod eam ad regem Æthyopum secum abducturus fuerat, quemadmodum ipse dicebat, uxori illius compotricem, et familiarem Graecorum more futuram.
(44. l)

Ezen helyek összehasonlítása azonban könnyen meggyőz, hogy a nevek egyezésén kívül az eltérések igen lényegesek és ezen eltérések kétségtelenül azt bizonyítják, hogy Czobor csakis Zschorn fordítását használta. Az eredeti szerint és így a latinban

4*

is Nausikles Thisbét görög társalkodónőnek akarta elvinni az aithiopok királynőjéhez. Ezzel ellentétben a német és utánna Czobor szerint az egyiptomi király rabnőjének szánta.

Mivel lehetetlen föltételezni, hogy Czobor kizárólag ezen az egy helyen a neveket megnézte volna Warschewiczki fordításában, azért más magyarázatot kell keresnünk. Mitranes neve az első öt könyvben, amelyekről bizonyos, hogy Czobor lefordította, hétszer fordul elő Zschornnál és mind a hétszer helyesen. Épígy helyesen van meg ugyanezen részekben kétszer Oroondates neve. Föltehető, hogy Czobor később észrevette, hogy a Mirat név nem helyes s kijavította, mint az ugyanott levő Oroondates-t is.

Ezzel kapcsolatban érdekes az a megfigyelés, hogy Czobor *Petosyus*-t nem javította ki *Petosiris*-re, pedig ez utóbbi név is előfordul helyesen a későbbi részekben. Igen, de a helyes név először csak a *hetedik* könyvben fordul elő és ott is egy darabig még a régi elrontott alakjában. Ha szabad ebből a vékony szálból következtetést vonnunk, úgy azt mondhatjuk, hogy az *első öt* könyvet alaposan ismerte Czobor, tehát csak annyit fordított le. míg a többi részekkel nem volt annyira tisztában, a hatodik könyvtől kezdve tehát nem is készített fordítást.

Már a forrás keresésénél egy oly részből indultunk ki, amelyet Czobor látszólag elhagyott. Ilyen helyet a szöveg alapos vizsgálata után többet is találhatunk. Az eddigiek után nem lesz meglepő, hogy ezen *elhagyások*nak megfelelően a német fordításból is mindig hiányzik az illető hely s így Czobor ebben is Zschorn szövegét követi. Különösen figyelemreméltók azok a helyek, ahol városnevek vagy régi szokások maradtak ki, mivel ezt a körülményt a forrás nem ismerése esetén sohasem tudtuk volna megmagyarázni.

Lényeges természetű elhagyás a következő: Warschewiczki megemlíti a *Panathenae*-k ünnepét, sőt még az akkori szokást is: a hajó szárazon való gördítését (quinquatria magna). Zschorn, egészen kora szelleme szerint ezt elhagyja; ép így Czobor is.

Azonban hogi egikorth Minerua Innepeth,
wllenwnk kel uala Pallas tizteletet,
Enis mint iffiu eletem örömeth
s ki megh nem ismertem Aſzoniak ſzerelmeth,
keſzeolęk aldozny tiztasagom fenjeth.

Egieb iſſiakal aldozni ki mentem
zep zeőld koſzorukal feiem keritettem,
Feier bibor keónteósth magamra feól uettem,
egj ſalka ideigh az Templomban keſtem
mig ideje tartoth addigh enekeltem.
(801—810.)

Aber was geschahe zum letsten da man das fest der goettin Minerue vnd Palladis hielte, vnnd ich noch ein jűngling war, der auch nach altem brauch, mit andern jungen zu dem fest singen musst, war schoen angethon, darzu mit einem krantz gekroent.
(vijB—viijA. l.)

Ad extremum, tale quiddam accidit. Cum quinquatria magna celebrarentur, quando nauem Athenienses Palladi terra mittunt (nondum autem tum excesseram ex ephebis) postque cecini usitatum paeanem deae, et legittimo ritu et pompa prosecutus sum, quemadmodum eram amictus, una cum chlamyde et coronis redeo domum.
(14. l.)

Ezzel szorosan összefüggő másik athéni szokás volt a *prytaneumi lakoma.* Már az előzőkből következik, hogy Czobornál ez is elmarad. Viszont módosító bővítést is találunk ezzel ellentétben, a mostoha csalfa marasztását férjével szemben; ez Zschorntól származik, akitől Czobor is átvette.

Ezis ſzokassa uolt ot ualo nepeknek
hogi az aldozatra eczaka mentenek:
ot mind uirrataigh aldoztak keſtenek,
es à faluban chak hainalban mentenek,
niugodni varasban be nem leóhetenek.
Ki ment uala penigh Attiamis ezekel,
minth egik tanach ur az teób feó nepekel,
kinek ki menetit Mostoham keoniuekkel,
nezte nagi chalardul hamis beſzedekel,
mint ha eó azt banna, igi ęluen ezekkel.
(826—835.)

Es war brauch, das die maenner nicht weit vom Tempel in einem flecken, zu nacht assen, vnnd bliben vbernacht daselbst,

vnder disen war mein vatter auch, das abwesen beklagte sie sich gegen dem vatter wie er hienweg gienge, aber sie hatt ein schalck im hertzen.
(viijA. l.)

Vesperi pater in Prytaneo coenabat: et quemadmodum in eiusmodi conuentu, et publico conuiuio, ibidem pernoctaturus erat.
(14. l.)

Már az előző mutatványban is találkoztunk Zschorn motiváló bővítésével. Hasonló hely a következő is, amelynek a latinban megfelelője nincsen. Különösebb jelentősége ennek csak annyiban van, hogy ez a hely az eseményekkel szoros összefüggésben van, annak jellemzésére szolgál. Találunk ugyanis — amint erre majd alább rámutatok — oly helyet is, ahol Czobor önálló elmélkedést fűz be, de ott éppen az a lényeges, hogy nem más az egész, mint a történtekhez fűzött elmélkedés.

Illien Sententia hogi feiemre ſzalla
sietek kapura kith aleg tálala.
ſzegienemben ſzememel nemis latok vala,
hogi ily gialazatra ſzerenchem ſzorula,
s anni ezer ember ot rajtam chudala.
Senkihez ſem merek ſzegienteól ſzollanj,
keſerwſégemben kedues buchut adnj,
Auagi Segítſégérth ualakit Imadnj:
láttátom mindenteól imár el ſzakadni
Jo akaróimnak kelle el maradny;
(1271—1280.)

Wie ich mein vrtheil enpfangen, must ich mich aus der stat packen, arm, trostlos, in der ich vorhien ehrlich gehalten ward, muszte yetzund verspott vnd mit grosser scham weichen, darzu waren vil tausendt menschen die mich kanten, ich dorffte keinen aus grosser truebsal vnnd schamm vmb einig hilff ansprechen.
(xijA. l.)

Knemon a rablóktól való menekülése után levágja hosszú haját, mivel, ez a pásztorok és a rablók viselete s nem akar az emberek előtt esetleges kellemetlen gyanuba keveredni. Zschorn és utánna Czobor ezt egyszerűen nem említik.

Ily remülefe keozt az ſzep nap tamada,
banatos Cnemonnak batorsagot ada,
az megh hagiot helnek utaba akada,
ſiet nagi uigiazua es igen izzada,
nem gondolta megis erne oly kort oda.
Hogi Immar faluhoz chak keózel erkeznęk,
Nylusnak uizehez ſzabadon ferkeznek
Egy ven embert lata à ki ot ſzelleóznek,
Fejeuel kezeuel inte ne haboznek
mint ha à folioual ſzolni igiekeznek.
(3081—3090.)

Wie nun der tag daher brach wűschte er auff vnnd daruon, alle weg sich vmbsehend ob ihm niemand nachfolgte, eylte dem dorff zu, wie er dann mit dem Theagene vnnd der Chariclia verlassen, wiewol er ihm nicht geschaetzt hette so bald da zusein. Wie Cnemon schier zu dem dorff Chemim kam, vnd zu dem Nilo nahet, so sicht er einen alten man an dem wasser hien und wider gehn, mit dem kopff winckende, als ob er mit dem wasser ein ernstlich gespraech hette.
(xxxviijB—xxxixA. I.)

Vt autem diem summo desiderio uidit, primum praecidit ex comae prolixitate tantum, quantum ad comparandam speciem praedonibus conuenientem, apud bubulcos aluerat, ne illum obuij quique auersarentur aut suspectum haberent. Bubulci enim cum alia faciunt ut formidabiliores appareant, tum etiam comam ad fastum promittunt, et quatiunt super humeros sparsam, non ignorantes quod coma eos qui amori operam dant acceptiores, praedones autem terribiliores efficiat. Cum igitur praecidisset Cnemon tantum comae, quantum comptiori alere conuenit minus praedone, ad Chemmim quendam pagum, qui ad conueniendum cum Theagene constitutus fuerat, properabat. Jam uero Nilo appropinquanti, et ad Chemmim pagum transmissuro, senex quidam uir in ripa oberrans apparuit, diu sursum ac deorsum iuxta alueum deambulans, et tanquam cum fluuio cogitationes quasdam communicans.
(41. I.)

Charikles elbeszéli, hogy eljutott *Catadupa* városához Egyiptomban, ahol a Nílusnak nagy vízesései vannak. Ugyanezen helyen

Czobor templomot említ. A Zschorn fordításával való összehasonlítás rögtön meggyőz, hogy ez is a német fordításból került át a magyarba.

El menek buidosni ig[i]en ez vilagban,
jaruan sok idegen feoldeòn tartomaniban,
vegtere erkezem Jutęk Aegiptusban
Sòt arra à helre à hol nagi zugasban,
esnek le à vizek *Templomnal* Nylusban.
(3691—3695.)

Zohe hien vnd her schweiffende. Wie ich nun vil ort durchzogen, kam ich zuletst in dein heimat in Egyipten, vnd zu den *Templen* da die wasser vom Nil so hoch fallen.
(xlvjB. l.)

Cumque multa loca uagabundūs peragrassem, ueni tandem aliquando et in tuam Aegyptum, et ipsos Catadupos, ad uisendas cataractas Nili.
(48. l.)

Terjedelmes részeket hagyott ki Zschorn a *Theaegnes megjelenésénél.* Bizonyára nem érdekelte az ókori nevekkel sűrűn megtöltött hely, amely a cselekményre semmi befolyással sincsen. Itt tulajdonképpen két rész maradt el: az aenianok áldozatának története és Theagenesnek Neoptolemostól való származása.

Hogi penigh len leg iob beſzedekben volnank.
ili igen megh itten egi mashoz ſzollánank
egi Idegen embert jòni keòzenk latank,
mongia egi kòuetteól azon mi attattnak
hogi az aldozatra ò neki ſzolgalnank.
Æneas varosa ezeknek hazajok,
kertem Caricleſt hogi otkin ne hadnaiok,
hanem aldozatra be bochatannajok
de eleob ki uolna ſzükſegh hogi tudnajok
felele Caricles azt ne uitatnaiok.
Ez igen nagi nemzet ſzep Góróghorſzagban,
tekintetes gazdagh az eò hazaiaban,
uagion ſok fòldeis az ò hatalmaban,
ò magais penigh ſzinten Viragiaban,
Achillestol uagion ò agozasaban.

Nem tagadhattia megh ualaki azt lattia,
mert nyluan mutattia minden allapottia,
feidelmi modon valo Abrazattia,
uitezi nezefe ezt alkolmaztattia.
ehez fziuefege kegies akarattia.
Mondok hat iol vagion ennyuelis melto,
hogi ne legien zarua eleotte az ajto,
hanem jeòteòn jeojeòn s te legi zęn inditto
aldozathoz mindęnt kefziteò noditto,
es im en be hozom lefzek boldogítto.
Mert feòleotte igen akarom latnia,
kezde ez tanachot venis jaualnia,
el menek fok Ioual fogam Imadnia,
fzep wduőzlefekkel őtet aldania,
Achilles hireuel fól magaztalnia.
(4006—4035.)

Als wir also ernstlich mit einander redten, so kumpt ein bott, Es sey ein Eneyscher Legat vor der thuer, der begert in Tempel zu opffern, bittet vmb einen priester das er das heilig opffer anfang. Ich fraget aber den Chariclem, was das fuer ein heilige legation, vnd für ein geschlecht were. Charikles sagte: Es ist ein edel Griechisch geschlecht, aber ihr Fuerst vnd herr nent sich aus dem geschlecht Achillis ein schoener jüngling, der da mit leib, gestalt vnnd geberden, wol dem Achilli gleich ist. Calasiris sprach, es ist recht, verschaff du allein das der jüngling in Tempel kum, vnd das opffer angefangen werde, dann ich wolte ihn hertzlich gern sehen. Charicles bewilligt, vnd der jüngling gieng hienein, hette ein rechten Achillischen geist.
(IA. I.)

Adhuc nobis hisce de rebus deliberantibus, incurrens quidam nunciabat, praefectum legationis Aenianum pro foribus adesse, et iampridem esse solicitum, orarequae ut facerdos adsit, et rem sacram incipiat. Me uero interrogante Chariclem, qui essent Aenianes, et quae esset haec sacra legatio, et quod sacrificium celebrarent: Aenianes, inquit, Thassalicae gentis est nobilissima portio.

[Ezután 9 sornyi szövegből megtudjuk, hogy az aenianok városa hol fekszik és kiktől származtak.]

Achillidem enim se esse gloriatur legationes dux. [Forte enim

pridie adolescenti obuiam ueneram: et] mihi reuera uidetur in illo singulare quiddam, dignum Achillidis elucere, eiusmodi specie et proceritate conspiciatur, ut ea quod dea sit natus confirmet.

[Kalasiris kérdésére Charikles elbeszéli, hogy kik Theagenes ősei (15 sor)] inquiam, [Charicles, siue haec sibi ita largiantur, siue etiam uere uendicent:] caeterum praefectum sacrae legationis uocari intro iube.

Incredibili enim desiderio illius uidendi teneor. Annuente Charicle, ingressus est adolescens, Achilleios quosdam spiritus gerens.
(51—52. l.)

Mindezen felsorolt bizonyítékek után fölmerül a kérdés, hogy *milyen hatást gyakorolt a német szöveg nyelve a magyarra*, milyen hatással volt az idegen kifejezésmód nyelvünkre. Kimondhatjuk, hogy ennek is több kétségtelen bizonyítékát találhatjuk, oly apróságokat, amelyek magukban véve nem sokat jelentenének, de az előzőkhöz hozzávéve annál nagyobb súllyal bírnak. Ezek közül nehányat példaképpen felsorolok.

mindeon *pyros hainal* mar igen fenleodnek.
(117.)
Als eines tages sich die *morgenroete* erzeigte.
(iA. l.)
Cum *primum dies* illucesceret.
(8. l.)

De ſzinten à tayban semmit nem lathatnak
noha ehen ſzomian tengerre uigiaznak
— — — — — — — — — — —
parton hat alattok illien dolgot *lathnak*.
(136—137, 140.)

Da sie aber vff dem weyten hohen Meer nichts sehen kundten, wanten sie ihre augen an das gstad des Meeres da *sahen sie* ein solche sach.
(iA. l.)
Cumque initio in pelagus oculos coniecissent, nec quicquan applicaret quod spem praedae ostenderet, in propinquum littus aspectum referebant. *Erant* autem in ipso res eiusmodi.
(8. l.)

SZem eleiben hat Toluaiok leouenek.
(311.)
Da giengen sie jhr *vnder augen.*
(iijB. l.)
Cum uero praetereuntes praedones in fronte constitissent.
(10. l.)

Holttestetis tenger parton sokat *latnak.*
(146.)
Auch *sahen sie* vil todter leut am gestaden des Meers.
(jB. l.)
At in littore plena *erant* omnia recens caesorum hominum.
(8. l.)

Az bolondsagh kezde ez alath furdalny.
(1006.)
gleich stach mich der narr.
(ixB. l.)
Ego uero uanus.
(15. l.)

Ezt monduan bochata *ſzep uizet* à fǒldre,
(3206.)
Da er gesagt, nam er *schoen wasser* gosse das vff die erden.
(xlB. l.)
Haec locutus, effundebat ex phiala *meram aquam.*
(43. l.)

Az eddig felsorolt egyezésekkel tárgyamat még egyáltalán nem merítettem ki, hanem tulajdonképpen csak szemelvényeket adtam. Nem is célom az egyezésekre a legapróbb részletekig kiterjeszkedni, mert akkor alig maradna más hátra, mint az egész terjedelmes költeményt Zschorn fordításával párhuzamosan közölni, magyarázni és ismertetni.

A következőkben egynéhány érdekes *motiválás* és kihagyás beli egyezésre fogok utalni.

Demenaeta Knemon elleni bűnös merényletének meghiusulásával egy Phaedra szerű jelenetet rögtönöz. Ez a hely Zschorn fordításában igen sok tekintetben más, mint Warschewiczkinél. Ez utóbbinál ugyanis Demenaeta egyszerűen bántalmazással vádolja

a fiút, míg Zschorn szerint erkölcstelenséget akart vele szemben elkövetni s amikor ebbe nem akart beleegyezni, bántalmazta is, ami miatt gyermeke is elhalt. Czobor teljesen ez utóbbi szerint dolgozza fel a történetet; motiválásban ez a leglényegesebb különbség Warschewiczkitől.[65]

A motiválásban találhatunk még több apró eltérést. Igy Warschewiczki szerint *Thisbe* a Knemonnal való Demenaeta ellen irányuló beszélgetésük után a *harmadik* éjszaka jön Knemonhoz azzal a hírrel, hogy a mostoha együtt van szeretőjével. Ezzel ellentétben Zschorn és utánna Czobor szerint *ugyanaznap* éjszaka történt Knemon félrevezetése.[66]

Más helyen a latin fordításban azt olvassuk, hogy *Charikles leánya* halálát a villámtól vagy mennyegzői fáklyától felgyujtott ház okozta. A német és magyar fordítás egyszerűen villámcsapást említ, amely a menyasszonyt találta.[67]

Az aithiopiai, aki Charikleiát Chariclesnek átadja, a latin szerint még *ifjú*, míg a német és magyar szerint *meglett korú*. Pedig ez nagy ellentmondást hozott volna magával Czobor szövegében akkor, ha művét befejezte volna. Ugyanis a regény végén, de már jó idő múlva, mialatt Charikleiából nagy leány lett, újra előfordul, most már mint az aithiopok főpapja. Már pedig, ha már Charikleia kicsiny korában „keozep wdeót feóliúl mula“, akkor most alig lehetne még törődött aggastyán is, pedig ellenkezőleg, a regény szerint most van javakorában.[68]

A nevek elhagyásával is bőven találkozunk. Igy elmaradt *Piraeus* említése,[69] továbbá *Homeros*.[70] Amikor Kalasiris eljut Delphibe, a latinban megemlített *Krissaei* tengeröből, továbbá Delphi kikötője *Kirrha* neve Czobornál nem fordul elő.[71] Mindezek elmaradtak azonban Zschorn fordításából is.

Megemlítek még végül nehány címet, amely a forrás ismerete nélkül érthetetlen lenne, vagy legalább is Czobor nagyfokú önállóságát mutatná. *Satrapa* Zschornnál *„Hauptmann“*, Czobornál

65 906—940. sor.
66 1076. sor.
67 3656—3660. sor.
68 3709. sor.
69 1281—1285. sor.
70 3201—3205. sor.
71 3471—3475. sor.

„kapitan“.[72] Theagenes címe *„praefectus“*, a németben *„Herzog“*, Czobornál *„herczeg“*.[73] Warschewiczkinél Aithiopia követeli vissza a smaragdbányákat, Zschornnál *„Moren-Kőnig“*, Czobornál *„szerechen kyraly“*.[74]

A Warschewiczki féle latin és a Zschorn féle német fordítással való összehasonlítás tehát határozottan azt az eredményt hozta, hogy Czobor német forrást használt. Fölmerülhet az a kérdés, hogy nem találhatók-e mégis oly támpontok, amelyek valószínűvé tehetnék, hogy a német mellett a latint is használta volna. Láttuk már a Mitranes és Oroondates neveket, melyek kiszakítva e mellett tanuskodnának. Ám az ugyanott nyilvánuló nagy eltérés a szövegekben más magyarázatot tett szükségessé, úgyhogy ez a hely a latin használatának bizonyítéka nem lehet. A legalaposabb és legbehatóbb vizsgálódás után sem sikerült ezen kívül oly helyet találnom, amely határozott bizonyítékot hozott volna. Felemlítek még egy helyet, amely gondolatmenetében némileg a latinhoz hasonlít.

Az igaz ſzerelem merth ily eò magaban,,
hogi mindent hatra uet, nemis hágh mas niomban
chak arra figielmez hogi az egi unomban
annak elleien ,s, hallion kiuel egy uotumban
zárkozoth es ziuel kuchlodott egi karban.
(306—310.)

Dann es was die recht vnd ware lieb dahien gerichtet, das sie aller anderer ding, wie schroeklich sie waren, nicht achtet.
(iijB. l.)

Sic omnino desiderium uehemens, et syncerus amor, omnia quae extrinsecus adueniunt molesta, aut iucunda, despicit: in unum uero id quod egregie animo charum est, intueri, et in eo totum animum atque omnem curam ponere cogit.
(10. l.)

A latin gondolatának második felét a német elhagyta és Czobornál mégis, ha nem is szószerint, de értelmileg hasonló helyet találunk. Ha emellett több pozítív adatot, így számok vagy

[72] 3889. sor.
[73] 4379. sor.
[74] 3901. sor,

motivumok egyezését sikerülne kimutatni, úgy a latin használatának bizonyítéka lehetne ez a hely. De így teljesen elszigetelve, kénytelenek vagyunk kimondani, hogy az egyezés pusztán a gondolatok hasonló természetéből ered s oka ennek különösen az, hogy Czobor az első részben rendkívül bőbeszédű, áradozó. Mivel kötött anyag állott rendelkezésre, azért úgy segített magán, hogy az egyes gondolatokhoz terjedelmes elmélkedéseket fűzött. Azt pedig egészen természetesnek találhatjuk, hogy az igaz szerelem gondolata az elválhatatlan ragaszkodás és összetartás eszméjét keltette fel benne s így ezt a helyet a latin szöveg figyelembe vétele nélkül is megmagyarázhatjuk.

Ha ezeknek a versszakpótló soroknak mindig pontos megfelelőjét keresnénk, akkor hiábavaló nagy fáradság után sem találnánk semmit.

Mivel a latin szöveg használata mellett ezenkívül egyetlen egy, még ily kétes értékű helyet sem lehet találni, kimondhatjuk, hogy *Czobor forrása német volt, mégpedig Zschorn János fordítása.*

Érdekelne az a kérdés is, hogy az 1600-ig számbajöhető kiadások közül melyiket használta Czobor. Az öt kiadásból kirekeszthetjük a nürnbergi év nélkülit, mivel ebben a jós versek más szövegűek és kétségtelen hogy Czobor nem eszerint fordított. A Buch der Liebe-ből hiányoznak a széljegyzetek s mivel némelykor a bővített helyeken úgy tűnik fel, mintha a széljegyzetek bölcselkedő tanítása csillámlana meg, azért valószínű hogy Czobor ezt sem használta.

Marad még három kiadás: 1559, 1580 és 1597. Mivel ezek a szövegek, a helyesírástól eltekintve egyeznek, nem állapítható meg, hogy Czobor melyiket használta. Ezért én mindenütt az 1559.-i első kiadást idéztem.

Czobor feldolgozási módja.

A forrás birtokában bepillantást nyerhetünk Czobor feldolgozási módszerébe, így első sorban *olvasmányaiba*, azután pedig rámutathatunk érdeklődési körére és így *szellemi műveltségére* is. A dolog természetéből következik, hogy prózából versbe való átültetésnél az eredeti egészen pontosan nem fedheti a belőle

származott művet. A különbség a feldolgozó sajátja, annak szellemi iránymutatója.

Itt megint két csoportot különböztethetünk meg. Oly helyeket, amelyeknek eredete kétségtelenül kimutatható, vagy olyanokat, amelyek nem utalnak közvetlen forrásra, de tárgykörüknél fogva eredetük könnyen megállapítható. Másik csoportot alkotnak azok a helyek, amelyek eredetüket kétségtelenül Czobor inventiójából veszik, mint motiválásbeli eltérések, vagy terjedelmes elmélkedések.

Az első csoportot így jelölhetjük meg: *Czobor olvasmányai*. Helytelen lenne azonban arra gondolni, hogy ezek felhasználásánál Czobor a kimutatott művet feldolgozás közben használta volna. Az a rész, amelyet fordított, rendesen klasszikus név, vagy hely felkeltette Czobor lelkében az arról már ismert, olvasott művek emlékét s a kényelmesen haladó feldolgozó be is toldotta ezeket művébe. Ez szolgáljon annak magyarázatául, hogy a kimutatott olvasmányokat nem szó, hanem gondolat vagy esemény szerint fedi a betoldás. Ilyenek a következők.

Charikleia álmot lát a barlangban és úgy tűnik fel neki mintha, szemevilágát elveszítette volna. Felriad és elpanaszolja rettentő álmát Theagenesnek és Knemonnak. Knemon vállalkozik az álom megfejtésére. De mielőtt az álomfejtést olvasnánk, Czobornál két versszakot találunk, amely *Cornelius Rufus* megvakulását adja elő.

Cornelius Ruffust hallottam Romaban
mikor egikorth uolna niugodua agiaban
illien almoth lata az ember almaban
hat mind keth ſzeme uak ninch ſemmit latasban
reggel feől seorkenuen ualosodek abban
Mert őrökke uak len ualameddigh ele,
w alma ſzegennek igi fejere tele,
de Istennek hala ennek it nynch hele,
am mind keth ſzeme ęp maș az erteőfele
es im en megh feitem hamar erre kele.
(2816—2825.)

Mivel ezen helynek Zschorn fordításában nincsen megfelelője, fel kell tennünk. hogy maga Czobor toldotta be. Rámutathatunk arra is, hogy hol találta Czobor ezt a kis történetet. Ugyanis *Plinius „Historiae Naturalis“*-ának VII. könyvében a 41. fejezetben olvashatjuk a következőket: „Publius Cornelius Rufus, qui consul

cum M. Curio fuit, dormiens oculorum visum amisit, quum id sibi accidere somniaret“.[75]

Hogy ezt a történetet csak innen vehette, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ezt a consult egyedül Plinius mondja Rufusnak, mások pedig, mint Livius, vagy Valerius Maximus, akik azonban ezt az esetet nem ismerik, P. Cornelius Rufinusnak hívják.

Az az érdekes körülmény, hogy Czobor ismerte Plinius munkáját, rávezet egy másik hely, a bevezető rész első felének eredetére.

A Czobor Heliodoros fordítása ugyanis a Nílus eredetéről és folyásáról, továbbá Heraclea város keletkezéséről és állapotáról szóló bőséges leírásokkal kezdődik. Bármily számbajöhető feldolgozást is néztem meg, ehhez hasonló kezdetre nem találtam. Kétségtelen, hogy egyszerűen a „Fluss Nil“ említése volt az, ami Czobort ezen részek írására indította. Még a Nílusról szóló általános fejtegetések eredetére aránylag könnyen rámutathatunk, sokkal nehezebb ez az ezzel teljesen összefüggő Heracleánál. Ezt a két részt tehát szétválaszthatjuk és először a Nílusról szóló leírást tárgyalhatjuk. Czobor munkája így kezdődik.

Az tagh hyres Nylus hét ſzép ágaiuval
AEgeum tengerben dól ſok habiaiual
meſzè iarast ſzerez hoſzu utaiual
vègh tartomaniokath beuith ariaiual
kazdagîth nepeket morhas haioiual.
Eredetith ueſzi ez paradichombol,
mert ot buzogh tizta es hiues forrasbol
kwllieb hogi erkezik uizek toldasabol,
el beueól vastagul azok sok uoltabol,
s hatalmas naggia neó ſzaporodasabol.
Vgy hogì miuoltaual uizeket megh dullya,
minden foliamokath fől halladgia mullya,
termeſzetibennis majd ha meg gugollia,
mért hogi akkor arad s partbol magat tollya,
mideon teób uiz apad s chak feneketh follya.

[75] *Caii Plinii Secundi* Naturalis Historiae. Volumen tertium. Recensivit F. G. F. Franzius. (Cum interpretatione Johannis Harduini). Lipsiae, 1779; 227. l.

Mas az hogi ariaual Aegiptust beuitj,
mezeinek syriath chak eó keóveritj.
Esseó helyet Nyarban mideón neduefeti,
Iſzoniu aſzalban keduest hiuefeti,
egieb fele uizet igys kwleónety.
Keuelkedik penigh hala sok voltaual
benne termó chudak s fergek nagi voltaual,
kedues orſzagokath azogatasaual,
ſzantalan Galyakath hatan hordasaual
Gyeóniereó feoldeket mos[ogata]saual.
Merth eó le feoltaban vadnak [sok] orſzagok,
kwleón Nemzetſegek kazdagh urasagok,
a' partiain ſzelliel nagi roppant varasok,
varasokban rakoth es morhas arosok,
Beo Ideghen nepek ſzantalan lakosok.
Anny ſzo lehetne ennek mi uoltarol
feold alat nagi meſze titkos foliasarol,
Egy hegi alol uiſzont ki zuldulásárol,
aranial homokia elvegi forrásárol,
de masoknak hagiom en az Irast arrol.
(1—35.)

Czobor az előbbi idézet tanúsága szerint ismerte *Plinius* „Historiae Naturalis“ című munkáját. Ebben pedig több helyen is szó van a Nílusról, annak eredetéről, folyásáról, a mellette levő városokról stb. Ám épen ilyen helyet, mint a Czoboré, találni nem lehet, mert Plinius mindenütt megemlékezik a városok neveiről és még sok más apróságról is. Miután Czobornál ennek nyoma sincsen, egész könnyen feltehetjük, hogy olvasta Plinius munkáját, általánosságban emlékezett is rá, de a nevekre nem és így vázlatosan írta le azt, amit tudott.

Kalasiris, amikor elbeszélésébe kezd, megemlíti *Memphis* városát, szülőföldjét, ahol hosszabb ideig a főpapi tisztséget viselte. Czobornál ezzel kapcsolatban Memphis város alapításának történetét olvashatjuk.

En lakasom uagion hogi erched Memphisben,
meli fekſzik à Syros Aegiptus feoldeben,
Ogdoneus kyral az ó Idejeben,
vala epittetóje melliet jo kedueben,
Memphis à Leania len el neuezesben.

Eő magarol varast Memphisnek hyuata,
mindennek megh hagia es ki kialtata,
hogi annak neuezzek sőt ugi fundaltata,
hogi kiraliok ſzeki ot len s chinaltata,
nagj iol es kazdagon fòlis rakattata.
Es igi megh mostanis kyralok wleſe,
nichis hatalmanak romlasa keleſe,
uagiok Calasiris: Isten tizteleſe,
Enim feő pap leuen s aldozat òleſe
most uandorlok noha s ninch helem wleſe.
(3321—3335.)

Ezt az elbeszélt történetet valami alapítási mondának tarthatnánk, de eredetét a klasszikusoknál vagy általában az ókor irodalmában hiába kerestem. Ogdoneus nevezetű egyiptomi uralkodó, sőt ehhez hasonló nevű király sem létezett. Memphis alapítását egyszerűen egy széles politikai látókörű fejedelemnek tulajdonítják, még pedig Mena királynak.

Tudjuk, hogy a XVI. század folyamán számos tudákos és nagy anyagot felölelő mű jelent meg. Valószínűnek látszott, hogy ezt a mondát is egy ilyen munkában olvashatta Czobor. És tényleg: *Nicolaus Hoeniger*: „*Hoffhaltung des Türkhischen Keysers vnd Othomannischen Reichs*“ (Basel, 1596) című nagy terjedelmű történelmi munkájának első kötetében a cccxxiij. oldalon ezt olvashatjuk:

Derhalben ist zu wissen das Ogdous der Koenig, oder wie jhn die andern nennen Ogelous, hat gebawen die mechtige grosse Statt Memphis, die zu vnsern zeiten wirdt genennt Messer, an ein trefflich wol gelegen Orth, Nemlich do der Nilus sich anfahet zu theilen in viel Fluesz, vnnd hat geschlagen gegen dem Nilo grosse vnnd hohe Dammen, das er mit seinem Flusz der Statt kein schaden zufuegt, besonder so er im Sommer zu gowohnlicher zeit auszlaufft. Es haben die Egyptischen Koenig verlassen jhr vordrige Wohnung zu Thebis, vnd haben sich gesetzt in die grosse Statt Memphis, haben do Hoff gehalten, bisz die Statt Alexandria von dem grossen Alexandro erbawen oder erneuwert wardt.

Ebben az elbeszélésben Czobor történetének két lényeges elemét találjuk meg, az alapító nevét, amely nem egyezik ugyan

teljesen, de nagy hasonlóságuk az azonosságot igen valószínűvé teszi, továbbá megtaláljuk az új királyi székhely hangoztatását. Nincsen megemlítve a Memphis nevű királyleány, de ez az azonosságból nem sokat von le. Ha Czobor olvasta Höniger munkáját, vagy akár egykorú, hasonló tartalmú műveket is, lépten-nyomon találkozhatott hasonló okoskodásokkal és névfejtésekkel úgy, hogy ezt maga is hozzá tehette.

Ha ezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy Höniger munkáját használta Czobor, akkor figyelemreméltó annak évszáma is: 1596. Ez a körülmény is megerősítheti azon véleményünket, hogy Czobor műve 1600 körül keletkezhetett.

Ehhez hasonló módon keletkezett Czobornál *Athén* alapításának története. Knemon elbeszéli életetörténetét s születési helyével, Athénnal kezdi. Rögtön megtaláljuk erre az Athén alapításáról szóló mondát.

Ez a ſzep Athenas Minerua neuere
neueztetet uala eő tizteſsegere,
mideon egy olay fa es egi kuth à ueghre
teremtetnek lenne hogi neue ezekre,
Corcyrus kyralnak eruen Idejere.
A forras Neptunust ninth ki byria vizeth,
legizette: s olai fa ſzep Minerua ſzw̋zeth,
ezekre kelle mar valaſztani neuet,
Varas à piarczra ten gywlekezeth,
s' sors ſzerynt mondanak ehez kiky wgyeth.
Ferfiak feienkenth Neptunusra mondak
de az Aſzoni nepek Mineruat Imadak,
egi voxal ferfiak ſzamath megh halladak,
Athimnak feől ſzoual minniaian kialtiak
Athinrol Athina onnan magiarazzak.
Ez uolt eredeti Athenas dolganak,
az en hires neues neueleo Anyamnak,
de ha el kezdenem ſzamlalasat annak,
mint let budosasom s hagiasa hazamnak,
nagi sok orath uenne beſzede summamnak.
(646—665.)

Az ókori mondagyüjteményekben ezt az elbeszélést könnyen megtalálhatjuk. Igy az *Apollodorosnak* tulajdonított hősmonda

gyüjtemény, vagy *Hyginus*: *Fabularum liber* (164) címü munkája említik ezt a mondát. A mythikus mese legegyszerübb alakja az, hogy Poseidon és Athene versenyeztek Attika birtokáért. Poseidon egy sós forrást fakasztott a puszta sziklából, Athene pedig az olajfát teremtette, mire az istenek ez utóbbit ismerték el győztesnek. Ennek emlékére ünnepeket is ültek Athénben. (Skirophoria).[76]

Hogy Czobor végeredményben honnan merítette a mesét, nem állapítható meg egészen pontosan, mivel az ilyen elbeszélések a korabeli irodalomban igen elterjedtek voltak.

Mikor Charikleia megbetegedik, az aggódó Chariklesszel elhiteti a furfangos Kalasiris, hogy igézet vagy bűbáj okozta baját. Ezzel kapcsolatban felemlíti Czobor *Circe* és *Medea* esetét.

Circenek valami pohari voltanak,
kik sok órdeòngeóſsegekbol allottanak,
melliekbol ut jarok ha mideon Ittanak
mingiaraſt barmokka twntek valtoztanak
beolch okoſsagoktol megh foztattatanak,
Medea hasomlo őrdőgy bwbay volth,
megh eleuenedet keze vtan az holth,
megh reketh s kóteóth nyelw ha ó akarta ſzolth
legh esőketh chinalth ſzeleket be zarolt
mindent kótòt oldoth es egiben varasolth.
(4636—4645.)

Ezek annyira közismert varázslási mondák, hogy Czobor sok műben olvashatta. Circe varázslatai meg vannak már az *Odysseia* X. énekében említve, Medea esete pedig az előzővel egyetemben az egész ókori költészetnek egyik leghálásabb tárgya. Elég Euripides Medeájára utalni, bár ott a hősnő már sokkal finomabb jellemzésű, mint itt Czobornál.

Az eddigi vizsgálódások elfogadhatóvá teszik azt, hogy Czobor művelt, olvasott, költészet és tudomány iránt érdeklődő ember volt. Eleve kizártnak tarthatjuk, hogy kora költészetét élénk figyelemmel ne kisérte volna. A XVI. században az új latin líra virágzik, különösen annak túlhajtott, érzelmes, végleteket kereső és abban gyönyörködő iránya. *Balassa*, régi irodalmunk legjele-

[76] *Roscher*: Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie; I. Bd. 683. l.

sebb lírikusa is ezen az alapon áll. Czobor életéből tudjuk, hogy együtt táborozott Balassával, az utóbbira oly végzetes esztergomi ostromnál. Ha talán nem is voltak benső viszonyban, már a korkülönbségnél fogva sem, mégsem tehető fel, hogy Czobor az akkoriban kéziratban nagyon elterjedt Balassa-verseket ne olvasta volna.

Bárhonnan is vette, kétségtelen nyomai láthatók művében annak, hogy kora költészetének irányát ismerte. Forrásában ugyanis semmi nyoma a következő helynek:

Minem ok nekwl leth hogi Zwz Diananak,
nem arthath Cipria nynch hele langhianak?
ſem hathatosaga Cupido Nylanak
mert ſaraztia teſtet s nem keduez maganak
munkas dolgozaſsal al ellene Annak.
(3436—3440.)

Diana, *Cipria*, azaz Venus, továbbá *Cupido* az új latin lírának legkedveltebb, legállandóbb alakjai. Különben az egész beállítás is teljesen erre az irányra vall.

Hasonló helyzet a következő is:

Halliad azert Immar mint len ez az eſeth,
michoda veletlen teorben ket ſzüz eſęt.
kis Amor meli moddal az kettòre leſet,
ſzerelem mi chodas mikent bodit eſzet,
nem remelt nem gondolt uttal ket fel uezet.
(4396—4400.)

Igy tehát Czobor világos tanujelét adja a ***korabeli lírikus*** költészetben való jártasságának.

Van még az említett helyeken kívül egy rész, amely látszólag szintén olvasmányain alapuló betoldás lenne. Ugyanis a Nílus folyásának leírása után *Heraclea* város fekvéséről, alapításáról és viszonyairól értesülünk.

Hanem tengerben hol esik egyik ághia,
mideon már foliasat e feoldeon megh unnya,
oth Epiteteth feól az Zep heráclea,
melinek nagi keuelien falait chapkodgia,
utolso iátekiat feoldeon ęzzel hagya,

Heracleus Chyaſzar uolt annak kezdeoje,
Az maga neuere varast neuezeoje,
s fundamentomabol el feől emeleoje,
De Veſpasianus fallal keritoje,
Nagy Domicianus heliben keſzitóje,
Chuda szep situssa uagion é varasnak,
mindeonbeol beősege nagy portussa annak,
vilagh négi reſzereől Gallyak oda lutnak,
mideon vasarlasert arra ſzomian futnak
sok probak ſzerenchek utan megh niugodnak.
Ennek tagh mezeieth porok ſzantogattiak,
Bor termeő hegieit kapakkal forgattiak,
Barom eleő feoldét ſok niaial niomattyak
Erdejet penighlen uadakkal lakattyak
halait eleſerth ejt nap halaſztattyak.
Keő hazait Vrak és Arosok byriak,
Mint hogi mindennel beő felette Jaualliak.
Feold Zelin hyretis ehez kepest hallyak
hogi minden reſzereől morhaual taplallyak,
az Idegent melliel meſzúl oda challiak.
Negi ſzegre rakattak falai varasnak
keőrnjúle soksaga az ereős bastiaknak,
ſzep magas torniai batokkal villagnak,
bastiakon nagi Algiuk keſzen ugi halgatnak
ſzükſegnek Idejen oltalmat adhatnak.
Piarczy uczay oly igen tagossok.
Gyakor helien benne zuhogo forrasok.
Forrasokbol cheőkeőn házakban foliások,
Ezzel duss Uraknak kedues mulatassok
leőueueni nepekerth beó tágás ſzállássok.
Elesbeől mindenkor benne nagi olchosagh,
mert ſzàràzon ,s, uizen horgià rá paraztsagh,
mint hogi à kalmar sok, s nagy Vri meltosagh,
ehez kepesth igen feles à lakossagh,
Penzbeòl synchen ſzwkeók sőt beó kynch
[,s, kazdagsagh,
Ugyanis hol à deógh amaz sás keſelleók
oda ſzoktak gyűlny az el holt hus eleòk
ekepen hol czegerth lattiak az bor nyeleók,

arra eóklelnek be minth hogy oda illeők
penzre rea fornak igy mingiarth henieleòk.
De az ember foſzto Harpiakis erre,
uìgiazok s ſzemesek mìuel eòk herere,
soldoth nem oſztanak chak haſzon merőre
tuduan sok utiaroth giakorta melliekre,
Ra wtnek s feól ueryk merth éhek ézekre,
Azzal utiarokath de nem uadythattiak.
uarastol nepeketh el nem tagithattiak,
merth ha egien ketteòn ezt megh esny lattiak,
uiſzontak ſzarazonis nem tapaztalhattiàk,
ſzerenchetlenſegnek s Fatumnak alittyak.
Az hogi é Varosnak minden ekeſsege,
megh uagion ſzem s ſziűnek eö gieonieoreosege,
minden ezkeozeokkel feoleotte bewsege
ahoz keduessege ,s, illeó ereossege,
Emberi mod ſzerinth ugy hogy ninch ſzwksege,
Valami vyetya ,s, iacztattia az ſzemeth,
serkenti uidetia ſzomorodot ſziueth
megh oltia emberben el foito keſerueth,
taplalia segeti megh lankat tetemeth,
s, neueli ępeti gieónge lagi ſzerelmeth.
Azok mind megh uannak ez Heracleaban,
merth minden iatekoth hamar megh leólſz abban,
nem keól à ſeiedeth soka teórneőd budban,
chak legien beóuen penz nehez tarsoliodban,
mingiart helbe megh nyerz ugian egi Chomoban,
Aegiptumban uagion miuel hogi ſekesse,
mindenbeól feóleotte ſzapora termesse,
nemis chuda kedues ha nep ot leuesse,
merth à hol sok beősegh ot bwn teriedesse
henielesbeol leſzen oka es neuese
Kalmarok nagi kincheth hogy ochon talalliak
nem chuda kéniékre ha elteketh lakiak,
noha bizon neha igen megh trompolliak
merth az eó utokath feóldeón uizen alliak,
toluaiok feól uerik ,s, ől ik es predalliak.
(36—115.)

Heraclea nevű város az ókorban rendkívül sok volt. Nem nehéz azonban földrajzilag tájékozódni, hogy melyikről lehet szó. Ugyanis a Nílus kanobosi torkolatánál kezdődik a történet, tehát ezen városnak is ott kellene lennie.

A Nílus kanobosi torkolatát másként „Heracleoticum"-nak is nevezik. Az első következtetés természetesen az lenne, hogy itt egy valamilyen hasonló nevű városnak kellett létezni. Erre találunk is utalásokat görög földrajzíróknál, akik azonban mindig „τὸ Ἡράκλειον"-ról beszélnek és szerintük ez a folyó balpartján feküdt. *Strabo*nál erre nézve két fontos utalást találunk. A Nílus deltájáról szólva így nyilatkozik: „Βάσιν δὲ τὴν παραλίαν τὴν μεταξὺ τοῦ Πηλουσίου καὶ τοῦ Ἡρακλείου."[77] Másutt pedig: Μετὰ δὲ τὸν Κάνωβον ἔστι τὸ Ἡράκλειον Ἡρακλέους ἔχον ἱερόν."[78]

Fontos emellett *Herodotost* is figyelembe venni: „ἐνθεῦτεν δὲ (οὐ γὰρ ἀνίει τὰ πνεύματα) ἀπικνέεται ἐς Αἴγυπτον, καὶ Αἰγύπτου ἐς τὸ νῦν Κανωβικὸν καλεύμενον στόμα τοῦ Νείλου καὶ ἐς Ταριχηΐας. ἦν δὲ ἐπὶ τῆς ἠϊόνος, ὅ καὶ νῦν ἐστὶ, Ἡρακλέος ἱρόν."[79]

Ezen adatokból mindenekelőtt az állapítható meg, hogy a a hely neve Herakleion volt és nem Herakleia. Másik fontos körülmény pedig az, hogy nem is bizonyos, hogy ez a Herakleion város lett volna. Ellene szól ennek már a földrajzi fekvés is. Ugyanis Kanobos városa oly közel feküdt a Nílus baloldali partjához, hogy ott még egy város nem férhetett el. Pedig ez a Herakleion kétségtelenül a Nílus baloldalán feküdt, a folyó és a város között, amint ez Strabo idézett helyéből kitűnik. Mivel Strabo is, Herodotos is úgy nyilatkoznak, hogy itt egy szentély állott Herakles tiszteletére, anélkül, hogy valamilyen városról beszélnének, valószinűnek tarthatjuk, hogy a Herakleion egyszerű szent hely volt és nem város.

Vannak azonban kommentárok, amelyek másként vélekednek. Igy *Rawlinson* Herodotos magyarázataiban városnak nevezi a Herakleiont.[80] Ezek az okoskodások azonban különböző nehézkes

[77] *Strabonis* Geographica. Recognovit Augustus Meincke. Lipsiae 1866 Volumen tertium, caput 788, 1099. l.

[78] I. m. Volumen tertium, caput 801. 1117. l.

[79] *Herodoti* Halicarnassensis Musae. Edidit J. C. F. Baehr. Volumen primum, II. 113. 676. l.

[80] History of Herodotus, By George *Rawlinson*, Book II. 113. 158 l.

és valószerűtlen azonosításon alapúlnak (mint pl. *Schlichthorsté*[81]) és így több valószínűséggel csatlakozhatunk *Baer*hez, aki egyszerűen szent helynek magyarázza a Herakleiont.

Ha azonban már maga a város létezése is kétséges, sőt még neve sem azonos a tényleg létezettel, akkor természetesen még lehetetlenebb alapítási mondákat keresnünk. Czobor magyarázatát jelen esetben egészen más alapon kell keresni, mint egyszerű olvasmány felkutatásán. Warschewiczkinél ez a hely így van: „ostium quod Heracleoticum appellatur“ ; ezzel ellentétben Zschorn fordítása így kezdődik: „Als eines tages sich die morgenroete erzeigte, vnd die Sonn die spitzen des gebirges vberschein. Da war ein volck bey der statt Heraclea (wie der fluss Nilus in das Meer falt) welchs aus raub vnd krieg sich vff dem Meer ernert vnd erhielte.“

Ez megadja mindennek a magyarázatát. Zschorn határozottan egy *Heraclea város*ról beszél. Czobor a költemény elején, tele munkavággyal, kényelmesen és terjedelmesen dolgozik. Elég egy név, mint Nílus vagy Heraclea és rögtön kész a hozzávaló történettel vagy leírással. A Nílusnál könnyű volt a dolga, emlékezett még Pliniusra, de Heracleánál legfeljebb csak annyi juthatott eszébe, hogy több munkában olvasott arról, hogy az alapítók rendesen a saját nevükről nevezték el a várost. Visszakövetkeztetett Heracleus császárra és nem vette észre, hogy a bőkezű továbbfejlesztők: *Vespasianus* és *Domitianus* öt századdal éltek előbb, mint *Heracleus* császár (610—641). A további részek ezt a feltevést mégjobban megerősítik. Heraclea városa semmiféle körülmények között sem lehetett olyan, mint a milyennek Czobor vázolja. Igy nézhetett ki pl. Pozsony a Czobor idejében, de nem egy óegyiptomi város. Kimondhatjuk tehát, hogy a Heraclea városról szóló rész Czobor *saját alkotása.*

De Czobor nemcsak költeménye elején mutat ilyen önállóságot, hanem szövegében, az eredetivel szemben is találhatunk oly részeket, ahol szerzőnk eredeti gondolatait közli velünk. Magán az eredetin általában nem változtatott, hanem azt a maga teljességében átvette, de gyakori az olyan eset, hogy bővített Zschorn szövegén. Ezen *bővítések* között legfontosabbak azok, ahol a cselekedetek inditékát alaposabban, terjedelmesebben vázolja, vagy

[81] Hermann *Schlichthorst*: Geographia Africae Herodotea.

saját leleményéből nevekkel ruházza fel a meg nem nevezett személyeket.

Igy Knemon édesanyjának nevét egy feldolgozás sem említi, míg Czobor szerint ennek neve Florida volt:

Aristippus uala nekem edes Attyam,
Florida peniglen az ſzerelmes Anyam,
(686—687.)

A Czobor forrása szerint, mint Warschewiczkinél is Aristippos aggódik, hogy egy fia lévén annak halála esetén vagyona idegenekre marad. Emiatt azután újra megházasodik. Czobor ezt bővebben megokolja. Aristippost *barátai* unszolják a házasságra, míg végre megtörténik az eljegyzés.

El feleitete mert halalat Anyamnak,
nagi hamar helt ada barati ſzauanak
kik intek, ne keſsek, es hazi gongianak
kereſen ſegiteoth hayla eó ſzauoknak,
noha karara león uegtere lambornak.
Nem hagiak nyugodny az kezdet dologban,
nagi ereóſſen larnak ſzeorzek a' suttomban
uala egy feo Aſzoni otben a' uarasban,
Demeneta neueó eſzteth alatomban,
az Apamnak iegizek egy Usonnakorban,
(706—715.)

Czobor szerint Demenaeta bort visz magával, amikor Knemon elcsábítására indul, hogy ezzel az ifjút elkábítsa.

Mert mihelth uachorank aſztalrol el kele,
es kiki keozzeőlwnk el oſzlek hol hele
Ime kamoramban hamar be chelleghe
jo edes bor nala hogi megh challion uele,
kinal ſzerelmeſsen azth el uegiem twle.
(836—840.)

Knemon igen restelli a vele történteket, különösen elitéltetését s azért ezt nem is beszéli el bujdosása alatt senkinek sem. Czobor azonban, hogy a rokonok vendéglátását annál bővebben leírhassa, előadja, hogy Knemon *elbeszélte* szomorú esetét aeginai rokonainak, akik szánták is és igyekeztek rajta segíteni.

Myhelen megh ertek azertan Neuemeth
es eó Attiok fiat az edes ſzwlemeth,
S megh beſzellem nekik ſzeorniü eſetemeth
Mostohamnak dolgath es ueſzedelmemét,
oli igen ſzananak azontol engemet.
(1296—1300.)

Ezen rokonainál Knemon *húsz* napig tartózkodott. A magyar fordítás szerint azonban hatvan napot töltött Aeginában.

Hatuan napigh azert igj nalok heueruen
(1306.)

Czobor maga is sok háborut, táborozást megjárt ember volt Érthető tehát, hogy amikor Theagenesről, sőt még annak lováról is szó esett, nem tartotta kielégítőnek annak egyszerű megemlítését, hanem bőven leírta a *lószerszámot.*

Louanak ſzerſzama ál sok ſzep keóvekbeól,
Aranibol ezwſtből es hires selembeòl
epettetet igen kazdagh eſzkeòzeòkbeol
mert fòlotte bòlch ſzep ó Meſterſegebeòl,
ra nezeòt Ingerle s foſztia Idejebeòl.
(4191—4195.)

Ugyanezen felvonulás alatt Charikleia pompásan szőtt ruhában jelenik meg, amelyről a német még azt is megemlíti, hogy a szövetet képek ékesítették. Czobor tud ezekről a képekről is s felhozza, hogy *Arachne* sem tudta volna azt szebben elkészíteni.

Aranial ſzeőth fejer barsoni volt ruhaja,
Hiacint Viragnak raita ſzep formaia,
arra fől jegiezve Pomona peldaja,
az vidam Floranak chillagzo oraja,
igen Meſterſeges aranias rosaja.
Nem volth az Arachne ſzeoveſe illjen ſzep,
noha Meſterſeggel vala az igen ep,
mert ezt Driadesek zűttek Erdej nep
es Iſten Aſzoniok, s volt rajta nagi ſzep kep,
gióngel kòvel ekes fogot ſzemet minth lęp.
(4231—4240.)

A motiválások betoldása ügyes és sikerült Czobornál. Annál kirívóbbak azonban az olvasmányai alapján beszőtt apró elbeszélések, amelyekről fennebb volt szó. Általában azt mondhatjuk, hogy Czobor feldolgozás közben az eredetinek egy-egy részét alaposan átolvasta, azután pedig leírta magyar versekben, mialatt a felbukkanó nevek, sőt egyes helyzetek is annak bőséges elbeszélésére bírták, amit azokról tudott vagy gondolt. Különösen feltűnő ez az eljárás az első 1300 sorban, ahol rendkívül kényelmesen, részletezve halad a cselekvényben. Innentől kezdve, úgy látszik, megúnta a sok elmélkedést és gyorsan, sokszor még rövidítve is, halad tova. Ilyen szellemben dolgozza fel az egész második könyvet, mig a harmadiknál újra kényelmesebb, lassubb lesz az elbeszélés menete s fölösleges ismételgetésekkel újra találkozunk. Művelt ember volt s épen ez a magyarázata, hogy sok minden elbeszélni valót talált a még előtte levő történeten kívül is. Németül, fordításának bizonysága szerint, igen jól tudott, amit különben élettörténete is megerősít, mivel Rudolf Prágában akarta egy látogatása alkalmával tartani, mint belső emberét.

Versalakja ötsoros, egyrímű alexandrin. Ez a forma bőbeszédűségének és lassú menetű cselekvényének egyik fő magyarázata. A szótagszámra ügyel s igen valószínű, hogy ott is, ahol a szótagok száma több vagy kevesebb, a másoló a hibás. *Rímei* korához viszonyítva megállják helyüket; ugyanazon szó önmagával rímeltetve ritkábban fordul elő. Elég gyakoriak alliteratioi és ezek a sokszor monoton versekbe kellemes változatosságot hoznak be. Az ilyen sor: „sok szapora szódat hallgatnom elunám“ költői értékkel is bir.

Valóságos nagy eposz mintaképe lebegett előtte, mikor ilyen hasonlatot használt:

Mint ki sok harcz utan nem fel s haza megien
Immar njereſeges mert az gonoſz igien,
ellenſeget gieòzte bator hegien vőlgien,
azonban ueletlen kel mas ſzerencheben,
vyab ellenſeget lat Jeóny ſzemkeózben,
Igy león dolgunk nekunk mert Ime reuezek,
kiknek à io bortol ottan veſze eſzek,
termeſzet ſzerintis kik latrok s mereſzek,
ueletlen tarſinkra űtenek es keſzek,
kynchert eokeót eölny erenek vy ueſzek,
(1676—1685.)

Czobor fordítása oly szempontból is nevezetes, hogy ez az első németből fordított *lovagregény* irodalmunkban. Igaz ugyan, hogy a tárgy görög, mint szerzője is, de az átalakítások a Pontus és Sidonia meg a Magelona történeteihez tette hasonlóvá, amit az azokkal való közös lenyomatása is bizonyít a „Buch der Liebe"-ben.

A fordításról összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy korához viszonyítva derék alkotás. Hibái vannak ugyan: így sokszor a kifejezésekkel való küzködés, továbbá a végtelennek tetsző bőbeszédűség, de tárgya, nyelve és verselése méltóvá tették arra hogy a korabeli munkák közül kiemelkedve a magyar irodalomra, ha közvetve is, *két évszázados hatást* gyakoroljon.

Czobor feldolgozásának kéziratai.

Czobor Heliodoros fordítása jelenleg egy *csonka kéziratban* ismeretes, a Zrínyi könyvtár másolatában. Kétségtelen, hogy Czobor az első öt könyvet teljesen lefordította, de a hiányzó részek csak a *Gyöngyösi átdolgozásá*ban ismeretesek. — Bizonyos az is, hogy Czobor feldolgozásának több kézirata is volt, de ezek valószínűleg Gyöngyösi Charicliájának megjelenése után elvesztek. A jelen szöveg, a forrás és Gyöngyösi átdolgozásának viszonyából megállapítható, hogy némi eltérés az egyes másolatok között lehetett.

Igy az áldozati menet leírásakor, ahol a Thetisről szóló hymnus elmaradt, mivel a német fordításban sem volt meg, ezt olvassuk Czobornál:

Nem vala banatos ezeknek hagasok,
hanem meſterſeges ò labok rakasok,
mint ha tanczolnanak oli vigadozasok,
modgiaual tactusra lepeſek hailasok.
ehez igen kedues enekló zollasok.
Ezek kòuetój zaz uitez iffiak,
kiknek oldalokon fenlenek kezijak
louok ualogatot magokis ferfiak
Friſſek mind deliak igaz Aniaſiak
velned hogi mind eggygh Groff es herczegh fiak.

Melliek az Nagy Tetis es Peles neuere,
mondanak eneketh ò tiztelefere
ſzaua mindeniknek illet à verſere
à mellet notaia zòngòth illeſere,
mindent Vyult vele leth ha erteſere,
De mindenek eleòth az ſzep Theagenes,
jo louat ugrattia dereka igienes
nem kwleómben mint nap egen à meli fenes
teobbi keózeoth illeó zerzamaual ekes,
arannial kòuekkel igen twndeokletes.
(4161—4180.)

Auch giengen sie nit einfeltig, trawrig, sonder ihre tritt theten sie dantzweis, vnd sungen darzu ein sundere schoene melodey, welche der Thetis vnd dem Peles zu ehren gemacht war, also das sich die wort vnd melodey dem trit nach gantz verglichen, so wol kunten sie es singen. Disen Junckfrawen nach ritten schoene juengling, gantz ordenlich, glids weis, auff schoenen pferden, mit hűpschem zeug gezieret. Vnder disen war Theagenes, als ein Hertzog vnder seinem volck, vnnd war sein ansehen wie die Sonn vnder den sternen erleuchtet, von der schoene seins harnisch.
(ljB—lijA. l.)

Itt világos, hogy két versszak fel van cserélve. Csak akkor van ennek értelme és forrásával is úgy egyezik, ha a „Melliek az Nagy Tetis“ kezdetű versszakra az „Ezek kòuetój“ versszak következik. Mivel azonban ez a hiba Gyöngyösinél is megvan, arra következtethetünk, hogy ez a két kézirat egy másolatra megy vissza, ahol a felcserélés már megvolt.

De van hely, ahol Gyöngyösi eredetibb, mint a mi ismert Czobor másolatunk. Kalasiris ugyanis elbeszéli a szerelmes pár történetét Knemonnak s itt ezt olvassuk Czobornál:

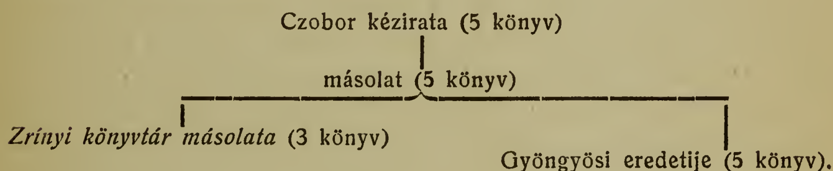
Veghre Calasiris ſzola illien ſzokath,
miuel Istenektól varunk minden jokath,
halliatok megh tahat az mi ſzozatinkath,
erchetek tj nepek mi akaratinkath,
mjuel az Imatsagh illet mi magunkath.
(4371—4375.)

Ez a hely rögtön feltünő, mivel valószínűtlen, hogy Kalasiris saját elbeszélésében ezt mondaná magáról: „Veghre Calasiris szola illien szokath.“ Tényleg a forrásban is, az eredetiben is Charikles mondja ezt a beszédet. De ezt olvassuk Gyöngyösinél is:

Mond végre Charicles: Szůkség mondáſunkat
Hallyátok, 's értsétek ebben ſzokásunkat,
Moſt-is ahoz ſzabjuk mi akaratunkat:
Hogy itt az áldozás illeſſen magunkat.[82]

Mindezen elbeszélésekből arra következtethetünk, hogy a legeredetibb szövegtől, Czobor kéziratától már eltérő volt a másolat is s ezek az eltérések az egyes továbbterjesztők kezén még inkább szaporodtak.

Ha ezen nehány adat eredményét összeállítjuk, akkor a következő ábrát kapjuk:

Kézirat lehetett még több is, hiszen a Gyulaffi levele is említ egyet, de ennyi létezése valószínű.

---

[82] *Gyöngyösi* Chariclia; 1700. 137. oldal.

IV.

Laskai János verses levele Theagenes és Charikleia történetéről (1627 körül).

A budapesti egyetemi könyvtár kézirattárában van egy verses levél ifjú gróf *Bethlen István*hoz intézve. Szerzője — *Szilágyi Sándor* véleménye szerint — *Laskai* (Csókás) *János.* Laskai János idősb Bethlen István íródeákja volt. Több vallásos tárgyú munkát írt, amelyek az 1630-as és 1640-es években jelentek meg. Neki tulajdonítanak továbbá egy „Pasquillus Cantio apologica“ cimű művet is. Ifjú Bethlen Istvánt saját bevallása szerint közelebbről nem ismerte; azonban emlékezhetett atyjának hű és ügyes íródeákjára s ezért amikor Theagenes és Charikleia históriáját szerette volna olvasni, hozzá fordult. Laskai igyekezett is a kivánságnak megfelelni, de mivel magára a történetre csak igen homályosan emlékezett, mindenféle szerelmes históriával töltötte ki a költeményét. Az erotikus tárgyú történetek halmozása valószínűvé teszi, hogy az ifjú gróf házasságkötése *Széchi Máriá*val (1627 máj. 30) akkor még nem régen mehetett végbe és hogy erről Laskai is tudomással birt. A levél több érdekes irodalomtörténeti vonatkozást tartalmaz.[83]

A bevezető sorok megismertetnek a költemény keletkezésének körülményeivel. Az ifjú gróf felszólítására fáradtságot nem kímélve igyekszik megírni a kivánt históriát *Theagenes*ről és *Charikleiá*ról. A nyugalomra kevés időt szentelt (1—20), nem úgy mint *Epimenides*, akit Krétában atyja az elveszett juhok után küldött s ötvenhét esztendeig aludt egy barlangban. Mire felébredt, szülei sem voltak már életben (21—35). Bár még alig látta egyszer Bethlen István s otthon is van elég írástudó embere, mégis ő rá bizta az ének megírását. Ennek oka lehetett régi urához való nagy

[83] A munkát betühíven kiadta és bevezetéssel ellátta: *Dr. Dézsi Lajos*: Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Budapest, 1908.

hűsége, „az kinél ez ének nála vagyon irva". Mivel ura kivánja, meg kell ezen éneket írnia. Az ének, amelyet hajdan olvasott, németből készült s szerzője sok elfoglaltsága miatt nem fejezhette be. Tehát, hogy urà parancsának eleget tegyen, nem kímélt fáradtságot s így küldi ezt a verset (36—75).

Theagenes jó erkölcsű ifjú volt, aki igen szerette szép kegyesét: *Charikleiát*. Elhatározták azonban, hogy csak akkor egyesülnek a házasságban, ha előbb elérik hazájukat. Erre Charikleia megeskette Theagenest (76—105).

Hasonlóképpen szerették mátkájukat: *Cyampus* és *Menelaus*. Ezek egyszer vadászni mentek s féltékeny jegyeseik követték őket. Egy bozótba rejtőztek, de a kutyák megtalálták és széttépték a két lányt. Amikor az ifjak ezt észrevették, bánatukban kardjukba dőltek. (106—130).

Venus hatalmát bizonyítja Asopus király leányának esete is. Férje *Capeneus* nagy vitéz volt s elbizakodottságában Juppitert szólította párviadalra, mire az villámával lesujtotta. Felesége *Evadne* máglyára tette a holttestet, azután maga is a tűzbe ugrott. (131—155).

Phyllis oly szerelmes volt *Demophoon*ba, hogy mikor el nem nyerhette, felakasztotta magát (156—160).

Pyramus megbeszélte *Thisbé*vel, hogy a városon kívül találkoznak. Thisbe ért előbb a kijelölt helyre, de egy oroszlán elől elmenekült, ruháját hátrahagyva. A ruhát az oroszlán szétszaggatta s mikor ezt Pyramus meglátta, kedvesét holtnak hívén, kardjába dőlt. Thisbe nemsokára előjött, de szeretőjét holtan látva maga is öngyilkos lett (161—185).

Cadmus leánya *Semele* is megérezte a szerelem hatalmát. *Juppiter* látogatta gyakran, ám Juno dajkája alakjában rábirta, hogy kivánja Juppitertől, hogy az égből ágyára bocsátkozzék le. Az esztelen Semele ezt meg is tette, mire Juppiter villámával agyonsujtotta, mivel megfogadta, hogy minden kivánságát teljesíti. Ezen viszony gyümölcse lett Bacchus (186—240).

Hasonló a története *Juppiter* és *Jo* szerelmének. Juno Jot tinóvá változtatta s Argust állította őrizetére. Ám Mercurius megölte Argust, a leányt pedig Egyiptomba vitte, ahol Osyris felesége lett s istenként tisztelték. Argus szemeit pedig Juppiter a páva farkára illesztette (241—285).

Hercules annyira szerelmes lett *Iles*be (Ioleba), hogy leány ruhába öltözött, mivel másképp közelében nem időzhetett (286—295).

Hasonlóképen tartózkodott *Achilles* is női ruhában *Laomedes* házában annak leányáért (296—300.)

Medusa Pallas templomában *Neptun*nal Venusnak kezdett áldozni, mire a haragos Athena hajszálait kigyókká változtatta (301—310).

Charikleiát azonban kedvelték az istenek, mivel kegyes életű volt. Pallas bölcsességgel, Apollo és Mercurius tudománnyal ajándékozták meg. Theagenes is igen állhatatos volt úgy annyira, hogy halni is kész volt feltett ügyéért (311—330).

Igy cselekedett *Panthea* is, aki ura eleste fölötti bánatában megölte magát (331—335).

*Straton*t pedig felesége azért ölte meg, hogy ne az ellenség kezétől haljon meg, azután pedig saját maga életének vetett véget (336—345).

Charikleia igen szemérmes és erkölcsös volt (346—355).

Ily erényes volt *Timoclaea* is, aki Nagy Sándor katonáját, miután az tisztességétől megrabolta, a kúthoz csalta s abba belevetette (356—385).

*Cyane*t apja részegen megrontotta. A városban pestis tört ki s az orákulum szerint az ő bűnük volt ennek oka. Erre az oltáron mindketten feláldozták magukat (386—405).

Pán Pitsenena szerelméért esedezett, de a leány előle menekülve sássá változott. Ekkor Pán a sásból sípot készített (406—430).

Daphne pedig *Apollo* szerelme elől menekülve borostyánná változott (431—445).

Végül a szerző mégegyszer a gróf kegyes figyelmébe ajánlja magát, boldogságot és hozzá hasonló utódokat kiván neki (446—465)

Ez a verses levél a klasszikus irodalomból jól ismert szerelmi történetek vázlatos gyüjteménye. Theagenes és Charikleia históriájából ugyan keveset tudunk meg, de az észrevehető, hogy ez a történet alkotja a laza vers gerincét. A négyszázhatvanöt sorból álló költeményben mindössze hatvan sor szól a kivánt történetről. Ez a hatvan sor is alig tartalmaz az eseményekben oly dús regény cselekvényéből valamit. Inkább a két főhős jellemének néhány főbb vonását részletezi a szerző: vallásos jámborságukat és erkölcsi tisztaságukat. A cselekvényből csak annyit tudunk meg, hogy a két szerelmes megesküdött, hogy hazatértükig házasságra nem lépnek. Ezzel az egyszerű mesével kapcsolatban azután

tizenhat szerelmi történetet beszél el, legtöbbjét *Ovidius Metamorphoses*ének alapján. Az egyes elbeszélések összefüggése laza, a történetek előadása pedig vázlatos és kezdetleges. A költemény tulajdonképeni értéke nem is elbeszélésének művészetében van. Igen fontos, irodalomtörténeti értékű utalásokat találhatunk benne, amelyek alapos vizsgálata Laskai jól értesültségét és szavahihetőségét kétségtelenné teszik.

Laskai azon állítása, hogy egy közismert ember versekben németből magyarra fordította a Charikleia történetét, nem vonatkozhatik másra, mint *Czobor*ra. Ebben az időben más magyar Charikleia fordításról tudomásunk nincsen, viszont az összes jelek a Czobor fordítására vallanak. Kétségtelen, hogy Czobor németből fordított, az az állítás pedig, hogy a fordítónak nagy elfoglaltsága miatt az egész munka elkészítésére ideje nem volt, minden jel szerint szintén elfogadható.[84]

A Czobor fordításának nagy elterjedtségére és népszerűségére vall Laskai azon utalása, hogy a költeményt már a Bethlen István udvarában olvasta. Ez egyúttal talán útbaigazítás is, hogy, ha ezen történetekről igazi tájékozódást óhajt nyerni az ifjú pár, ne az ő gyenge költeményét olvassa, hanem keresse elő a régi írást. Igy Laskai maga is megvallja, hogy költeménye Czobor művének szerény oldalhajtása.

---

[84] A *Czobor* fordításának *terjedelméről* csak Gyöngyösi átdolgozásával kapcsolatban lehet bővebben szólani.

V.

Gyöngyösi István Charicliája (1700).

A régi magyar nyelv egyik legnagyobb mestere: *Gyöngyösi István* regényes elbeszélő költeményeinek utolsója Theagenes és Charikleia kalandos története. 1700 elején jelenik meg az *„Új életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú és az olvasásra kedvet adó históriájának némelly régi versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben vétele"*.

A sors Széchy Mária udvarából a hatalmas Andrássy családhoz vezette a költőt. Öreg napjaiban az „új saeculum" elközeledtével ajándékot akart urának: *Andrássy Péter*nek adni, poëtától elvárható ajándékot: egy szép költeményt. Ajánlásában még a szokottnál is bővebben foglalkozik az Andrássy család történetével. Ezt a kimerítő részletességet nem tulajdoníthatjuk a véletlennek. Maga is mondja, hogy szeretett volna, geniusát követve önálló munkát alkotni. Andrássynak ugyan mi lett volna kedvesebb, mint egy családjának történetéből vett regényes költemény, hasonlóan a Murányi Vénushoz vagy Kemény Jánoshoz. De a költő visszaemlékezett egy régi költeményre, urának kedves olvasmányára, amely ő neki, a verskedvelő embernek is régtől fogva szeretett könyve volt; Theagenes és Charikleia avult verseit olvasgatta s hamarosan megérlelődött az elhatározás: megjobbítja a sokszor érthetetlen sorokat, teljessé és élvezhetővé téve átnyujtja az új század kezdetén jóakaró urának. A munkához nehány évre szüksége lehetett, tekintettel öregségére és betegségére. Az irodalomtörténet megegyező véleménye szerint 1698 táján foghatott munkába az agg költő.

Az egész költemény tizenhárom részre oszlik. Heliodoros regényéből azonban csak az első öt könyv meséjét használta Gyöngyösi, és pedig művének első nyolc részében. Itt a Heliodoros-féle történet megszakad s helyette egészen másként folytatódik az

elbeszélés, befejezése pedig teljesen különböző az eredetitől. Tárgyalásunkban ezt a két elütő természetű csoportot külön veszszük, mivel történeti kapcsolatuk is — amint a következőkben meggyőződünk — elváló utakra vezethető vissza.

Az első nyolc rész.

Az első nyolc rész tartalma általában megegyezik Heliodoros Aithiopikájának első öt könyvével. Ott zárul tehát a történet, ahol a két szerelmes tulajdonképeni egyiptomi bolyongása megkezdődik. Gyöngyösi bevezetésében, sőt a munka címében is nyomatékosan hivatkozik holmi régi versekre, amelyeket ő csak „megjobbított és hibáiból kimentett“, de nem maga írt. Egyszerű bepillantás könnyen meggyőz arról, hogy ez a régi munka *Czobor Heliodoros fordítása* volt. A viszony a két munka között oly szoros, hogy Gyöngyösit nem is nevezhetjük szerzőnek, hanem csak átdolgozónak.

A következő két hely azt bizonyítja, hogy a Gyöngyösitől annyira megszokott kifejezéseket is megtalálhatjuk Czobornál.

Ezt mondván ővével magát fojtogattya,
Almos Theogenes ezt alig hallhattya,
Fel-ugrik, tréfának ſzintén nem tarthattya,
Feddi Chariclíát, és igy ſzóllongattya.
(15. old. 2. v.)

Ezth monduan őueuel magat foitogatia,
Almas Theagenes chak aligh halhattya,
feól ugrik trefanak nem ſzinten tarthattia,
sebeit ſem erzi leant ſzolongattia,
ſzep Carycleaiat ekepen biſztattya.
(Czobor, 566—570.)

Monda Atyád erre. Ha meg-tselekeſzed:
Ugy mindgyárt ſzabaddá rab fejedet teſzed,
Az én kintsemből-is jó réſzedet veſzed,
Mert ſzánom fiamat, vedd-elé hát eſzed.
(37. old. 2. v)

Monda Ariſtippus ha ezt chelekeſzed,
ekepen à dolgoth hogi ha uegbe uiſzed
mingiaraſt ſzabadda te rab feied teſzed;
bizoni ſok kinchemben reſzedetis ueſzed,
mert ſzanom fiamoth kereſd eleò eſzed.
(Czobor, 1461—1465.)

Gyöngyösi eljárása tehát tulajdonképen abból áll, hogy a stílus némi javításán kívül a Czobor öt soros versszakaiból egy sort elhagy. Ez némelykor homályosságot és értelmetlenséget eredményez, mint a következő helyen láthatjuk.

Nem vólt Arachnaenak ſzo̊vése illyén ſzép,
Noha meſterséggel vólt az-is jeles, 's ép,
Mert a' Driadesek ſzo̊tték, erdei nép,
Gyo̊ngyel, ko̊vel ékes, fogott ſzemet mint lép.
(132. old. 7. v.)

Nem volth az Arachne ſzeoveſe illjen ſzep,
noha Meſterſeggel vala az igen ep,
mert ezt Driadesek zűttek Erdej nep
es Iſten Aſzoniok, s volt rajta nagi ſzep kep,
gióngel kòvel ekes fogot ſzemet minth lęp.
(Czobor, 4236—4240.)

Gyöngyösi azonban nem utánoz mindenütt ilyen szolgailag. Önálló leleményének is többször adja tanujelét. Így, az ókori hagyományoknak is megfelelően nem *Heracleus* császárnak, hanem *Herculesnek* tulajdonítja *Heraclea* alapítását. Tudjuk ugyanis, hogy az ókorban minden ily nevű várost Herculessel hoztak kapcsolatba.

Hercules vólt ennek elso̊ építo̊je,
A' maga nevére város̊t nevezo̊je,
Pius Antonius fel-ékesíto̊je,
Es Veſpáſianus ko̊vel keríto̊je.
(2. old. 6. v.)

A cselekvénnyel szemben is elég gyakran tanusít Gyöngyösi önállóságot. Így mikor Demaenetát hazakisérik, az leveti magát a mélységbe. Gyöngyösi szerint ez csak *másnap* történik, amikor a törvény elé akarják a bűnös asszonyt vinni.

Más nap mikor vinnék a' város házához,

— — — — — — — — — — —

A' tetőrűl magát ott gyorſan le-veti.
(39. old. 2—3. v.)

Azonban Hogy vinnek az Atiád Hazahoz

— — — — — — — — — — —

el ſzalad s tetereól uete magat alyhoz.
(Czobor, 1501, 1505.)

Charikles édes leánya halála fölötti keserűségében beteg lesz, felesége pedig meghal bánatában. Feleségének haláláról Czobor kifejezetten értesít, míg Gyöngyösinél ezt pontosan nem tudjuk meg (1700. kiadás, 111. old. 5. v.).

Charikles, hogy bánatára enyhületet keressen, eltávozik a szerencsétlenség színhelyéről, de ezt Czobor szerint titokban teszi, míg Gyöngyösinél még barátaitól is elbúcsuzik.

A' mint nem-is kéſem, hanem hozzá látok
Utamhoz: Léſzen az ſzerentse, vagy átok.
Mondom barátimnak: az Iſten hozzátok.
Ha miben vétettem, azt megbotsáſsátok
(111. old. 6. v.)

Gyöngyösi változtatása az is, hogy a Charikles kérdésére a leány maga vallja magát Charikleiának. (1700. kiadás, 120. oldal, 4. v.) Ezzel ellentétben Czobor szerint a leányt Charikles nevezi így el.

Önálló változtatásával csak a zavart növelte Gyöngyösi azon a helyen, ahol a többször említett hármas kihagyás miatt Thaegenes belépését kétszer beszéli el Czobor. Amikor ugyanis Kalasiris az istenek intését veszi, hogy az ifjak ügyét miként intézze el, kopogást hall s megörülve szolgája híradásán, hogy Theagenes keresi azon gondolkozik, hogy miként adja tudtára az istenek akaratát. Eközben belép Theaganes és hamarosan beszédbe bocsátkozik vele Kalasiris. Itt tehát kétszer szerepel Theagenes: egyszer jelentik, hogy látogatóba érkezett, másodszor pedig tényleg be is lép. Ez a két különböző momentum már a Czobornál sincsen élesen szétválasztva. Először behivatja Theagenest, hogy foglaljon helyet szobájában, másodszor azután be is lép. Gyöngyösi ezt teljesen eltérően úgy beszéli el, hogy Theagenes belép, helyet foglal, Kalasiris rögtön

felfedezi, hogy szerelmes, erre elmélkedő rész következik, azután pedig megint belép Theagenes s a beszélgetés elölről kezdődik. (151. old. 1. versszakától kezdve).

Ilyen önállóan emleget Gyöngyösi klasszikus neveket is, de rendes szokásától eltérően aránylag keveset: *Biblis* (6. old. 5. v.), *Phaedra* (24. old. 1. v.) és *Nestor* (92. old. 2. v.) ily módon kerültek az elbeszélésbe.

Czobor önálló betoldásai sok helyen annyira szervetlenek voltak, hogy azok oda nem tartozósága Gyöngyösinek is feltűnt. Ezen úgy segített, hogy az *Athén* város alapításáról szóló mondát egyszerűen elhagyta (17. old. 6. és 7. versszaka között), a többieket pedig; így a *Cornelius Rufus* megvakulásáról szólót (81. old. 3—4 v.) sokkal szervesebbé tette, az eseményekkel összefüggésbe hozta.

A Czobor Heliodoros fordítása a harmadik könyv végén megszakad. A kézirat alsó lapján még meglevő vezérszó (Szavát felemelvén) bizonyítja, hogy a másoló előtt terjedelmesebb kézirat volt, amelynek további másolása azonban valamely okból elmaradt. Mivel az események Gyöngyösinél zavartalanul tovább folynak, világos, hogy terjedelmesebb kézirat volt birtokában, amelyben Heliodoros regényének fordítása az ötödik könyv végéig meg volt. A Gyöngyösi V—VIII. részének közvetlen forrását tehát nem ismerjük, de a közvetett forrás: Zschorn fordításának segítségével némi tájékozódást mégis nyerhetünk.

Az ezzel való összehasonlítás legelsősorban arról győz meg, hogy ezen részek is Zschorn fordításán alapulnak. Az események csoportosítása a legkisebb részletig ezzel a fordítással egyezik meg.

Persina királyné leányának történetét egy szalagra, vagy szövetre írja, míg a német szerint táblára. Gyöngyösinél természetesen ez utóbbit találjuk.

Kezdi oldozgatni, de nagy refzketséggel,
A' melly rakva vagyon ſok drága ſzépséggel
Kőzte egy kis arany tábla fényeſséggel
Látszik, a' melly irva lévén meſterséggel.
(186. old. 2. v.)

In diſem paectlin neben anderen dingen war auch ein geſchribne tafel, mit Morenlaendiſchen buechſtaben.
(Zschorn, lxvijB. l.)

paulopost afferebat fasciam [literis Æthiopicis non uulgaribus, sed regijs notatam].
(Warschewiczki, 70. l.)

Vannak apróbb részek, amelyek a forráshoz viszonyítva önállók. Az a kérdés mindenesetre fennmarad ezek vizsgálatánál, hogy vajjon Czobor vagy Gyöngyösi tollából erednek-e.

Rögtön azon versszak után, amelynél Czobor ismert szövege megszakad, egy beszédet találunk, amelyet Charikleia intéz Charikleshez. Ez a beszéd a forrásból hiányzik, azonban Czobornál már megvolt, amint a „Szavát felemelvén" bekezdés bizonyítja.

A szerelem segédeszközeinek felsorolását, különösen a szerelmes versek, virágénekek emlegetését szintén hiába keressük Zschornnál.

Hizelkedés, ſzép ſzó, ahoz ajándék kel,
Intés, irogatás gerjeſztő verſekkel,
Szolgálat ajánlás: mert ſzokott ezekkel
Hízni a' ſzerelem, nem kőrmős kezekkel.
(178. old. 5. v.)

Az első beszélgetés alkalmával Kalasiris még nem említi Theagenest Charikleiának. Annál feltűnőbb, hogy Gyöngyösinél felhozza ezt önálló betoldásképen, azután pedig zavartalanul tovább folyik a cselekvény s Theagenes szerelméről csak jóval később esik szó.

Theogenes dolgát pedig a' mi nézi,
Gyötrelmét náladnál a' ſulyosbban érzi,
Te lángod az övét hidd-el hogy tsak képzi,
Félő: hogy éltét-is nagy tűze el-végzi.
(195. old. 5. v.)

Czobor költeményében rámutattunk oly helyekre, amelyek az *újlatin líra* hatása alatt keletkeztek. Amikor Kalasiris Charikleiát meggyőzni igyekszik a szerelem hatalmáról, nagy beszédet intéz hozzá. Ez a beszéd önálló, de minden tekintetben az új latin líra eszmemenetét, csoportosítását és tárgykörét követi. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Gyöngyösi ezt a helyet Czobornál már készen találta, annál is inkább, mivel Gyöngyösi ily terjedelmes betoldására példát nem hozhatunk fel.

Azért e' világon nézz-el mindeneket,
Négy elementumból ſzőtt terméſzeteket,
Mellyek ellenkezők, de edgyeſségeket
Szerelemért teſzik és veſzik kedveket.
A' magos kék eget a' ſzép tsillagokkal
Tekéntsd-meg, azoknak rendes járáſokkal,
Es meg-tanúlhatod az ő példájokkal,
A' ſzerelem mint bír ott-is a dolgokkal.
A' ſzerint nézd-el a' főldi állatokat,
Kietlenben lakó tigrist, 's párdutzokat,
Eléfántot, leopárdot, ſárkányokat,
Szerelmet mint tudgyák, 's ſzeretik tárſokat.
Főldőn a' beſtyék-is a' tsúſzó férgekkel,
Tengerben a' halak, ſeriés Delphinekkel,
A' nagy Balénák-is a' Syreneſekkel,
Szelídek egymáshoz magok ſzerelmekkel.
A madarak noha meſzſzére repűlnek,
Es ſúgár ſzárnyokon ſok főldet kerülnek,
De onnét meg-térvén féſzkekben bé-űlnek,
'S tárſsal feleſedvén egymásnak őrűlnek.
Az-az: akar ott fenn a' magas egekben,
Akar itt a' főldi nagy kerűletekben,
Akar a' tengeri ſetét őrvényekben
Tekénts, de ſzerelmet taláſſz mindenekben.
(198. old. 2—7. v.)

Kalasiris már régen értesült Persina királynétól a kitett leányról, mert Persina ezt neki egyszer, amikor Aithiopiában járt, elbeszélte. Az elbeszélés körülményei Gyöngyösinél egészen különlegesek. Egyszer Persina félrevonulva a társaságtól kertjében levő kis kápolnájában megvallotta bánatát Kalasirisnek s egyúttal titkának megőrzésére szólította fel. Ez teljesen költött epizod, amelyet Zschornnál nem találhatunk meg (202. old. 6—7; 203. old. 1—2 v.).

A thessalok harci zajára, Charikleia megszöktetésekor, nagy rémület szállja meg Delphi lakóit. Gyöngyösi elbeszélésében humoros részletezéseket is olvashatunk így, hogy a főbiró ijedtében az ágy alá bujt (216. old. 2. v.).

A ravasz Kalasiris maga buzdítja Delphi lakóit, hogy a thessalok után siessenek. Ezért beszédet intéz az emberekhez, hogy

késedelem nélkül készüljenek az üldözésre. Gyöngyösinél azonban tulságosan erélyes ez a beszéd, mert Kalasiristől már jelleménél fogva sem várnók el, hogy így nyilatkozzék:

Kȏzzülȏk ezt fognám, annak fejét venném,
Ezt tȏmlȏczbe, amazt a' karóba tenném,
Úgy tetzvén, kenyerem' gyalázattal enném,
Ha kardomat még ma vérekkel nem kenném.
(222. old. 3. v.)

Többször találkozunk Gyöngyösinél a hajósok indulását jelző sípszó fölemlítésével. Ez a forrásban nincsen meg.

Annyival-is inkább, hogy a' ſip ſzót hallom,
Gyorſitom a' lépéſt, futni ſem átallom,
(227. old. 4. v.)

Saját korának hangulata tükrözik Gyöngyösi költeményében, amikor a katonák maguk haszna keresését tünteti fel. Zschorn is céloz ugyan erre, de csak halványan.

Siet Nitrates-is falukat dúlatni,
Hol mit kaparíthat azt félre dugatni,
Az igaz marhát is bitangnak fogatni,
Mint Hadnagynak ſzokás magát ugy forgatni.
Mert ezek a' ſaſok, 's kányák terméſzetét
Kȏvetvén, el-vonnyák máſok kereſetét,
Nem viſgállyák ſenki ſzemélyét, 's nemzetét,
Nézik tsak a' magok haſzna tenyéſzetét.
(246. old. 7. v., 247. old. 1. v.)

Mitranes an sein ort, durch fur noch mehr flecken vnd Inseln sein nutz zuschaffen.
(Zschorn, lxxxvA. l.)

A két szerelmes tengeri kalandjainak végét Kalasiris beszéli el, minden különösebb felszólítás nélkül. Ezzel ellentétben Gyöngyösinél először Charikleiát unszolják, hogy a történteket mondja el (257. old. 4. v.).

A tengeri rablók támadásakor némelyek fegyvert ragadtak a megtámadottak közül. Kalasiris csendesíti ugyan övéit, de semmi-

féle beszédet nem intéz hozzájuk, mint Gyöngyösinél találjuk (277. old. 2. v.), sem Theagenes nem fegyverkezik többé (277. o. 4. v.).

A hirtelen támadt vihar alkalmával pedig a rablók vezére Gyöngyösi szerint a csónakokat vágatja el (280. old. 5.—281. old. 1. v.). pedig Zschornnál azt találjuk, hogy a nagy kereskedő hajót gátoló kisebb kalózhajót szabadítja el a kalózvezér.

Ezekhez az eltérésekhez csatolhatjuk még az eredetiben fel nem található idegen neveket, mint *Isis*t, *Ganimedes*t, amelyekről nagy valószínűséggel föltehetjük, hogy említésüket Gyöngyösinek köszönhetik.

A nevek írása általában hibás (*Polerus Pelorus* helyett stb.), ezt azonban a romlott szövegnek tulajdoníthatjuk, akárcsak a „*siben gestirn*“: „*két csillag*“-nak való fordítását.

Mert a' két tsillag-is hajóſok vezére
El-enyéſzett vólt már, 's ment a' fŏld mélyére.
(260. old. 2. v.)

die weil das siben gestirn schon am himmel vndergangen.
(Zschorn, lxxxixB. l.)

Az ismertetett eltérések száma csekély, terjedelemre nézve sem tekinthetők másnak, mint a fordító vagy átdolgozó némelykor talán akaratlan változtatásának. A Heliodoros első öt könyvének magyar fordítása azonban hűen követi Zschorn német fordítását s így kimondhatjuk, hogy az egésznek a német szöveg szolgált alapul.

A *Czobor* fordításának ránk maradt részei beosztás szerint hűen megfelelnek az Aithiopika általános beosztásának. Zschorn fordítása ettől csak annyiban különbözik, hogy az egyes könyveken belől még „caput“-okra is felosztja a munkát és minden „caput“ élén argumentum van. Czobor ezt az apró részekre való tagolást nem vette át, de költeményhez amúgysem talált volna.

Gyöngyösi a keze közt levő anyaggal önkényesen bánt el s beosztását is megváltoztatta. Az ő „első rész“-e megfelel Czobor „pars prima“-jának. A „pars secundát“ azonban hosszúnak találta Gyöngyösi s ezért azt kétfelé osztotta: Kalasiris elbeszéléséig tart a „második rész“ és attól egész a „pars secunda“ végéig a „harmadik rész“. A Czobor-féle „pars tertia“ így Gyöngyösinél szükség szerint „negyedik rész“ lett. — A Heliodoros munkájának „liber quartus“-a megint két fejezet Gyöngyösinél: „ötödik rész“ Thea-

genes győzelmes versenyfutásáig és „hatodik rész“ a „liber quartus“ végéig. A „liber quintus“ az előzőkhöz hasonlóan szintén el van aprózva: „hetedik rész“ Kalasiris áldozatáig és „nyolcadik rész“ az ötödik könyv végéig.

Czobor munkájának terjedelméről csak Gyöngyösi átdolgozása alapján alkothatunk véleményt. Figyelembevéve Laskait, aki szerint munkáját be nem fejezhette, azt mondhatjuk, hogy minden jel szerint tényleg töredékben hagyta hátra Czobor a munkáját. Gyöngyösi feldolgozása annyira folyamatos, hogy már a forrás azonossága szerint is oly kéziratot kellett használnia, amely Heliodoros regényét az ötödik könyv végéig tartalmazta. Mivel a Gyöngyösitől használt kézirati fordítás szerzője Czobor volt, tehát kétségtelen, hogy Czobor az első öt könyvet lefordította. Semmiféle ok nem teszi valószínűvé, hogy Czobor fordítása ennél terjedelmesebb lett volna s így kimondhatjuk, hogy a jelenlegi adatok tanúsága szerint Czobor fordítása Heliodoros regényének első öt könyvét tartalmazta.

A IX.—XIII. rész.

A IX.—XIII. rész az Aithiopikától teljesen eltérő cselekvénynyel befejezi a történteket.

Késő éjjel a társaság nyugovóra tér. Virradatkor felkel Kalasiris és Charikleiához siet, akit szomorúságba merülve talál. Kérdi ennek okát, mire Charikleia elmondja, hogy álmában Theagenest látta s ez megint eszébe juttatta elvesztett kedvesét. Kalasiris bátorítja és közbenjárását igéri Theagenes feltalálására. Ezért Nausikleshez (Nansikles!) siet és kéri, hogy hathatósan támogassa Theagenes felkeresésében. Nausikles ezt meg is igéri, mire Kalasiris áldozatot mutat be Apollonak és tőle kedvező jelt vesz. Nausikles befogat hintójába, ez elé pedig két lovas legényt rendel, akik az útat mutassák. Már két napja vannak úton, amikor fegyvereseket pillantanak meg. Nagy örömükre ezek Mitranes (Nitrates!) emberei, akiktől megtudják, hogy Theagenest Mitranes Memphisbe küldötte a király udvarába. Ezért legokosabbnak tartják, ha a legközelebbi városban megszállnak s ott beszélik meg a további teendőket. El is érnek egy nagy városba, amelyet erős falak, bástyák és mély árkok körül. A város szép utcáit sok, tornyos templom ékesíti. Itt Nausikles egy barátjához szállnak. Kalasiris bánatában

nem vesz részt a vacsorán, hanem kenyeret és egy ital bort kér. Nausikles megtudja vendéglátó gazdájuktól, hogy egy előkelő ifjút látott fogolyként az utcán és bizonnyal tudja, hogy a rabot a főbiróhoz kisérték. A gazda tanácsára már a bíróhoz készülnek, amikor a bírótól három követ érkezik, akik a vendégekről kérdezősködnek, hogy azok mi járatban vannak s rendben van-e „úti czédulájok". Amikor azonban Nausiklest megpillantják, nagyon megörülnek régi jó ismerősüknek. Nausikles felkészül Kalasirisszel, hogy a bíróhoz menjen. Házát a „piacon" találják meg, szemben Isis templomával; a piac közepén négy oszlop állott. A bíró szivesen üdvözli a vendégeket s Nausikles rögtön előadja, hogy mi járatban vannak. A bíró meghallgatja őket s maga is megerősíti, hogy az ifjú itt járt, de már tovább vitték Memphisbe. Majd tudakozódására Kalasiris belekezd vándorlásainak elószámlálásába, de odajön a város főpapja Thales, aki rokona Kalasirisnek. Örömmel magához hívja Nausiklesszel együtt, majd a bírót is meghívják vacsorára. Itt Kalasiris mégegyszer elmondja egész élete történetét Thalesnek, majd mind a négyen vacsorához ülnek. Thales a vacsora alatt régi írásokat vesz elő s bebizonyítja, hogy mindnégyen ugyanazon családból származnak (IX.).

Másnap nagy ünnepet akarnak rendezni Isis tiszteletére, de egy nagy zápor megakadályozza a tervezett játékokat. Mindazáltal Thales és Kalasiris a templomba mennek, ahol áldozás közben az isten „echo" alakjában válaszol nekik. A válasz szerint Kalasirisnek nem tanácsos Memphisbe mennie s ezért öccse, Thales vállalja helyette a közbenjárást. Útitársul készséggel ajánlkozik Nausikles és a bíró s így útra kelve a Niluson folytatják négy napig útjokat, mig végre Memphisbe érnek.

Knemon ezalatt Nausikles két lányával és Charikleiával időzik. Mindnyájuknak közös igyekezete az, hogy a szomorú Charikleiát vigasztalják. Szórakoztatására a tágas kertben, a lugasok között különféle játékokat rendeznek (X).

Thales Memphisben a királyi vár szomszédságában száll meg egy ismerősénél. Két követséget találnak itten, az egyik Thessaliából jött Theagenes után, a másik Aithiopiából Persina királynétól eltűnt leánya után. Delphiből is jött egy küldöttség, hogy Diana elveszett papnője után tudakozódjék. A királynak megtetszik a fogoly Theagenes s pohárnokai közé emeli. Thales és két társa értesülnek Theagenes ottlétéről s Nausiklest küldik a várba, hogy az ifjút

mindenről értesítse. Ezalatt Thales Pentheseust (Petofius) keresi fel, aki előkelő állású főpap Memphisben. Ez meghallgatja a történteket s már atyja kedvéért is örömmel igéri segítségét. Ezt megbeszélve Thales szállására érnek, ahol már várja őket Nausikles azon hírrel, hogy beszélt Theagenesszel s az ifjú maga kérte, hogy járjanak közbe a királynál, hogy őt szabadon bocsássák. Erre nem is késnek tovább, hanem mind a négyen a várba sietnek, ahol Pentheseus iránti tiszteletből rögtön a király elé bocsátják őket. Pentheseus elmondja királynak, hogy milyen ügy hozta ide őket s kéri Theagenes szabadonbocsátását. A király hamarosan belegyezik és így Theagenesszel együtt térnek haza Pentheseus házába. Annak hírére, hogy Theagenest a király elbocsátotta, a görög követség egy tagja keresi fel és kéri, hogy térjen vissza hazájába. Theagenes biztató szavakkal bocsátja el a követet. A beszélgetés során a rokonok kérlelik Pentheseust, hogy bocsásson meg magáról megfeledkezett bátyjának, Thyamisnak (Thiamus), amibe ő bele is egyezik, sőt szabadon is bocsáttatja. A testvérek teljesen ki is békülnek és Theagenes is megbocsát a rablók vezérének (XI).

Kalasiris ezalatt Themesa városában kétség és aggodalom között tölti napjait. Könyörgő áldozatokat küld az istenekhez, azok pedig kedvező álomlátással nyugtatják meg. Megörülve a kedvező jeleknek levélben tudósítja Charikleiát az eddig történtekről. Ezalatt Charikleia Chemmisben kellemesen tölti az időt Knemon és Nausikles leányainak társaságában. Egyszer a kertben Pyramus és Thisbe történetének képét pillantja meg és a hű szerelmesek megható esete igen elszomorítja. Bánatos lelkiállapotában vigasztaló írként hat Kalasiris levele. Különösen azon az értesítésen csodálkozik Charikleia, hogy Thyamis Kalasiris fia. Ám Knemon hamarosan megmagyarázza a történetet. (XII).

Thales tanácsára a Níluson indul a társaság hazafelé. A révnél Athén városának követségével találkoznak; ezek Knemont keresik, hogy az ártatlan ifjút hazavigyék. A követséget magukkal viszik azzal a biztatással, hogy a keresett ifjút nemsokára megtalálhatják. Útközben mégegyszer megbeszélik a velük történt viszontagságokat. Néhány napi szerencsés utazás után Themesába érnek, ahol Kalasiris öröme leírhatatlan Theagesnek megpillantásakor. Kalasiris az éj folyamán az istentől utasítást vesz, hogy az ifjakat és még egy ifjú párt Görögországba visszavezesse. Erre levélben Nausikleshez

hivatja a görög és szerecsen követeket, azután pedig az egész társasággal útra kel Chemmisbe. Charikleia megindultan üdvözli jegyesét s a társaság örömét még növeli Knemon eljegyzése Nausikles egyik leányával, Camillával. Ezalatt megérkeznek a görög és szerecsen követek. A másnap tartott ünnepi áldozat után megbeszélik, hogy Theagenes és Charikleia, Knemon és Camilla Kalasiris vezetése alatt Thessaliába utaznak s Thyamis is velük megy, míg régi bűneire feledés nem borul. Kalasiris a szerecsen követeknek a táblával bebizonyítja, hogy Charikleia a keresett királyleány, mire a követség az örömhírrel visszatér hazájába. Fényes kézfogó után gazdagon megajándékozva hajóra ülnek és visszautaznak Görögországba (XII).

*

Mivel ez a történet az Aithiopikától eltér, természetszerűleg következik, hogy ezen befejezés az előbbi nyolc rész, illetőleg öt könyv alapján készült önálló alkotás. Az irodalomtörténetben már sok vita tárgyát képezte az a kérdés, hogy *ki ezen befejező öt rész szerzője.*

Dugonics[85] erre vonatkozólag úgy nyilatkozik, hogy volt egy fordító, aki munkájába belehalt s a fordítást töredékesen hagyta hátra. Ez a töredék egy más ember kezébe került, aki be akarta fejezni a fordítást, de csak „a szavakat szaporította minden haszon nélkűl", mivel Heliodorosa nem volt. Ez a munka a Gyöngyösi kezébe került, aki mert maga sem ismerte az eredeti Aithiopikát, a hibákat nem vette észre, hanem a verseket „új rendbe vette". Végül még megjegyzi Dugonics: „A' miket Charicliának magyar fordítóiról és azoknak sok hibáikról ſzólottam, azok GYÖNGYÖSI Istvánnak kissebbségére nem lehetnek".

Dugonics ezen állításának bizonyítását meg sem kísérli. Hivatkozik ugyan Gyöngyösi előbeszédére, de abból sem ez következik. Utólag föltették, hogy Dugonics kezén valami régi kézirat volt, amely Czobor fordításán kívül annak folytatását is tartalmazta. — Tényleg volt a Dugonics kezén egy kézirat. Mondja ugyanis, hogy „kezemhez kaptam annak (t. i. Gyöngyösinek) két Maga' keze írását, Charicliát és Kupidót,"[86] de ezek Gyöngyösi kéziratai

[85] *Dugonics*: Gyöngyösi István költeményes maradványai. Két kötet, 1796. Előintés LXIV.-től LXXII. lapig.
[86] I. m. I. kötet, IV. l.

voltak, nem pedig mintájának szövege. Különös az is, hogy Dugonics az Előintésben tovább sehol sem említi a Chariclia kéziratát, pedig a Kupidóéról ugyan bőven szól. Oly tárgyi tévedései is vannak Dugonicsnak, amelyek kizárttá teszik, hogy Czobor fordítását vagy annak állítólagos folytatását látta volna. Igy az „első fordítóról“, tehát Czoborról azt állítja, hogy az első öt könyvből „nyólcz réſzeket csinált“, pedig tudjuk, hogy Czobor beosztása semmiben sem tér el a Heliodorosétól. — Az is különös, hogy Dugonics „a régi rongyolt versek“ birtokában azt állítja Gyöngyösiről, hogy „soha semmit se fordított, hanem az ő munkái mindnyájan eredeti munkák“,[87] pedig Czobornál sorról-sorra feltaláljuk Gyöngyösit s így a híres *eredetiség* nagyon kétségessé válik. — Ilyen körülmények alapján Dugonics egész okoskodása gyanus s ezért a kérdés megoldását más alapon kell megkísérelnünk.

Zlinszky a IX—XIII. részből vett belső tárgyi érvekkel igyekezett Gyöngyösi szerzőségét bizonyítani.[88] *Balthazár Gábor*, bár figyelmét nem kerülte ki azon adat, amelynek segítségével mi a kérdést megoldjuk, bibliographiai tévedése miatt hasonló eljárást volt kénytelen követni, mint Zlinszky.[89] *Rédei* szintén Gyöngyösi munkájának tartja a IX—XIII. részt; bizonyítása összehasonlításokon alapul, bár a megoldó adatról szintén tud.[90] *Badics* ellentétben az eddigi felfogással, azon a nézeten van, hogy Gyöngyösi az egész munkát már készen kapta s csak az átdolgozás érdeme az övé. Szerinte a Gyöngyösi alapul vett szövege megvolt Dugonicsnál is.[91]

A munkából vett belső tárgyi összehasonlításokkal ezt a kérdést biztosan eldönteni nem lehet, mert hiszen kétségtelen, hogy Gyöngyösi keze mindenképpen belejátszott a szövegbe, tehát egyezéseknek föltétlenül kell Gyöngyösi többbi munkáival lenni. Külső érvet találni pedig nem nehéz. Az 1700.-i első kiadás

87 I. m. LXXIV. l.

88 *Zlinszky Aladár:* Heliodoros a magyar irodalomban. Budapest, 1887; 37. oldaltól kezdve.

89 *Balthazár Gábor:* Egy ó-görög regény. — Heliodorus Aethiopikája. A kecskeméti áll. segélyezett evang. református főgymnasium értesítője. 1901—902; 12. l.

90 *Rédei J. Kornél:* Gyöngyösi Charicliája. Kassa, 1912. 49 l.

91 *Badics F.:* Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Akad. Ért. a Nyelv. és Szépt. köréből. XXII. köt. 4. sz. 1912; 25. l.

296 oldalán a VIII. rész befejezése után és a IX. rész kezdete előtt ezek a sorok állnak: *N.B. Ezen Hiſtoria ennek előtte tsak | eddig vólt írásba véve, a' melly hogy | tovább-is tsonkán ne légyen, a' kö- | vetkezendő réſzek moſt adattak | bé-fejezésére.*

Ez a kijelentés oly világos, hogy csak az szorul bizonyításra, hogy tényleg Gyöngyösitől ered-e ez a jegyzet. Ebben nem kételkedhetünk, mert hiszen Gyöngyösi még életben volt a munka sajtó alá rendezésekor, sőt minden bizonnyal maga javította ki a sajtóhibákat is, mivel a végére csatolt jegyzék mentegető soraiban annyira a munka feldolgozásával szorosan összefüggő megjegyzéseket olvasunk, hogy azt másnak, mint Gyöngyösinek nem tulajdoníthatjuk. Igy Gyöngyösi, már mielőtt a sajtót a munka elhagyta volna, olvasta azt s bizonnyal tiltakozott volna minden idegen kéztől eredő megjegyzés ellen. Ezen alapon kimondhatjuk, hogy az idézett megjegyzés magától Gyöngyösitől való; viszont a jegyzet értelme oly világos, hogy állíthatjuk, hogy a *IX—XIII. rész szerzője Gyöngyösi.*

Gyöngyösi leleménye a befejező részekben nem valami dícséretreméltó. Igyekszik az összebonyolított cselekvény szálait kifejteni. Művészi symetria érzéke méltánylást érdemel, mert az eseményeket nem vágta rögtön ketté, hanem érezte, hogy a megoldásig még kell egynek-másnak történni. Hatványozottan tűnik ki nála Heliodoros azon hibája, hogy az első öt részben Theagenes és Charikleia passziv szerepet visznek. Ez a passzivitás a regény második felében megszűnik, míg Gyöngyösi az első rész szellemére támaszkodva a főszereplőket teljesen háttérbe szorította.

Különösen hat Gyöngyösi befejezésénél a hangulat és környezet változása is. Az első nyolc részben, bárha sok gyengítéssel is, még mindig érezzük a görög-egyiptomi helyszín, szokások, intézmények bélyegét. Gyöngyösinél csak a hely marad meg, de a helyszín, szokások és intézmények minden különösebb erőltetés nélkül a XVII. századbeli Magyarországra alkalmazhatók. Emiatt Gyöngyösi az előzményekkel többször éles ellentétbe jut. Igy Kalasirisről még nem rég olvastuk, hogy nem iszik semmi szeszesitalt, mivel egyiptomi papok ezt soha nem teszik. A kilencedik résztől kezdve Kalasiris, eddigi kijelentésével ellenkezően vígan üríti a poharakat, fogadalmával semmit sem törődve.

Jellemzők a cselekvény megoldásának eszközei is. Ezek is Magyarországra vallanak: a cselekvő személyek mindegyre esznek-

isznak, szónokolnak és — régi magyar kifejezés szerint — „informálnak“, vagyis kijárnak. Hogy mennyire Magyarországon vagyunk a IX—XIII. részben, néhány példával világítjuk meg.

Nausikles befogatja lovait hintójába, az elé pedig két lovaslegényt rendel, hogy az útat mutassák. Themesa városát kőfal, erős bástyák és árkok veszik körül, sok templom ékesíti piacát és utcáit. A város bírója kötelességének tartja az idegenek származása és szándékai iránt érdeklődni, sőt még „úti czédulájokat“ is kéreti. Memphis városában hasonló viszonyokkal találkozunk, azzal a különbséggel, hogy egy hegyen emelkedik a királyi vár. Ha szükséges rögtön igénybe vehetik hőseink a „gyors postát“. Charikleia körülbelül oly környezetbe jut, mintha egy tehetős falusi földbirtokos nemeshez került volna. A nagy kertben mindenféle ártatlan társas játékkal, mint zálogosdival s több efféllével töltik az időt. Ebben a kertben furcsán mozognak a klasszikus kor görögjei, egyiptomi emberei és szerecsenei. El is árulják magukat minduntalan az illusio teljes elijesztésére.

Ez a munka mutatja legjobban, hogy Gyöngyösinél szó sincs önálló és kiforrott művészi felfogásról, mint amilyennel Zrínyinél találkozunk.

Gyöngyösi minden bizonnyal nem öregekorában olvasta először Charikleia históriáját. Már fiatalságában nagy kedvvel olvasgatott magyar költeményeket s maga is ezen költészet követőjének vallja magát. Nem csodálkozhatunk, ha találunk már Czobor költeményében oly helyeket, amelyeket később Gyöngyösi minden művében szeretett alkalmazni. Ilyen a külső leíráson alapuló jellemzés. Gyöngyösi és Czobor Charikleiát egyformán mutatják be, de ilyen vonásokkal Gyöngyösi más költeményeiben is találkozhatunk.

Ott kͤozel egy ſzép Szűz kisded kő-ſziklán ůl,
Es édes fejére tsuda mely ſok bú gyůl,
Keſerve tůzétől ſzivetskéje hol fůl:
Hol nagy félelmében reſzket, 's mint jég elhůl.
Mint a' fel-kelő nap fénlik kͤontősében,
Rosa ſzín egyvelůltt gyenge ſzemélyben,
Tegez van oldalán, laurus a' fejében,
Mint más Diánának fel-vontt ij kezében.
(5. old. 3—4. v.)

Mert keózel egy ſzep ſzűz kisded kw̋ ziklan ẃl,
melinek gieonge ſziŭe s ſzeme keſeruel fẇl
gondos bai ſzegennek arua feiere gyw̋l
meli miat az teſte mint hidegh jegh el hẇl,
elteuel halalban sęruei keózt merẃl.
Isten Aſzoni modra ennek lagy ruhaia,
Laurus aghbol feien zeold gyeongy koſzoroia,
Niakaban es mellién giemantos nas faia,
bal oldalan fenleó zomanchos puzdraia,
iob kezeben czefras aranias kezija.
(Czobor, 196—200; 206—210.)

A kedves dícsérete is fellelhető Gyöngyösi más költeményeiben is.

Oh Te én minden jóm, és gyo̊nyo̊rů̊ſégem,
Minden nád-méz felett való édeſségem.
Tůndo̊klo̊ ſzép napom, tellyes reménſégem,
Jaj! miként romlottál, én drága ſzépſégem!
(63. old. 3. v.)

Ŏ te edes kedues ſzep gieònieoreòſegem,
o te illemetes kelleo kedueſsegem,
minden Nadmez feleth edesb izeſsigem,
uilagh kegieſi keozth ſzeb ſzerelmeſsegem,
Semmi elet ninchen benned en hivſegem?
(Czobor, 2246—2250.)

A szomorkodó kedves leírásának mintáját Gyöngyösi Czobortól vette.

Sárgúltak rósái gyenge ortzájának,
Kláriſa halványúlt piros ajakának,
Hervadt lilioma ſzép fejér nyakának,
Es alabástroma rútúltt homlokának.
(159. old. 5. v.)

El veſzett es eőriűlt piros rosa ſzine
elheruadott minden ſzepsegenek képe
megkeduetlenedett vig voltanak ſzinie
tiſztan elmáslodott eő ſzep verőfenie
ſzomoruan leuen nincz regi jo kedue.
(Czobor, 5181—5185.)

Igy hervadoz *Széchy Mária* is a „*Murányi Vénus*“-ban.

Orczái rósái melyektől hervadnak,
Az gyenge klárisok ajakán száradnak,
Vidám tekéntetű szemek szomorodnak,
Az serény lépésű inak-is lankadnak.

Gyöngyösi munkája a XVIII. század folyamán elég népszerű volt. Öt kiadása jelent meg a Dugonicséval együtt. [Lőcse, 1700. Buda, 1733. H. és é. n. (1742). Buda, 1763. Pozsony és Pest, 1796]. *Gvadányi* soraiban gyakran találhatunk csodált mesterére emlékeztető gondolatokat és kifejezéseket. Igy a *Duna* leírásakor (a *Peleskei Nótárius*-ban) a Nílus két évszázados dícsérete kerül tollára:[92]

Ő ezen Tengerben foly-bé hét folyással,
Magas kősziklákról tajtékos habzással,
Valamint a Nílus dűl hét ágazással,
Egyiptomi tengerben kövekről zúgással.

Mintha Gyöngyösit hallanánk, aki Czobor után így kezd történetébe:

A' szép Nilus vize hét tág ágaival,
Aegyiptum tengerben dől sok habjaival,
Sok tartományokat bővít aranyival,
Gazdagít népeket marhás hajóival.

Gyöngyösi megváltoztatta Czobor versalakját is. Öt sor helyett négy soros alexandrinokban dolgozott, ritmusát és rímeit pedig lényegesen javította. Ha mai felfogásunk szerint nem is tartjuk megengedhetőnek, hogy az ily javító természetű átdolgozást a költő saját neve alatt bocsássa ki, a kor szelleme menti Gyöngyösit, hogy a haldokló fordítást újabb száz évre életre keltette.

---

[92] IV. rész; 196. versszak.

VI.

Dugonics: A szerecsenek (1798).

Ha azon okokat vizsgáljuk, amelyeknek ösztönzésére *Dugonics* Heliodoros Aithiopikáját lefordította, szinte meglephet, hogy ez a fordítás is közvetlen kapcsolatba hozható az előző feldolgozásokkal és azoknak mintegy végső láncszeme. Olyan sorral van tehát végeredményben dolgunk, amely az időbeli nagy távolság ellenére szoros kapcsolatba állítható.

Dugonics, mint a magyaros tárgyú és magyaros nyelvű irodalmi irány főképviselője, nagy tisztelettel és csodálattal viseltetett „a legnagyobb magyar poeta“ *Gyöngyösi István* iránt. A hosszas kisérletezés, amely ezen korban Gyöngyösi munkáinak kiadása körül történik, mutatja, hogy az érdeklődés egy századon keresztül sem csökkent irányában. Nem is lehetett volna — irodalmi eszméket véve — szerencsésebb kiadója Gyöngyösinek, mint Dugonics. Örömmel fogadja a megbízást és örömmel igyekszik annak eleget tenni. Áttanulmányozza Gyöngyösi munkáit, kéziratait, megírja róluk véleményét s így 1796-ban megjelenik az első irodalomtörténeti gyüjteményes kiadás: *Gyöngyösi István költeményes maradványai.*

Dugonics Gyöngyösinek minden munkájáról külön emlékezik meg „*Előintés*“-ében s itt szól a *Charicliá*-ról is. Kétségtelenül megragadta figyelmét Gyöngyösi ajánlólevelében *Andrássy Péter* ezen nyilatkozata: „Kár, hogy olyan rendetlenűl vagyon a Chariclia históriája és nem veszi azt valaki igazításba“. Annál nagyobb méltatlansággal tapasztalja, hogy az állítólagos igazítás tulajdonképpen még nagyobb elferdítése az eredeti regénynek. Erre azután ki is fakad: „Meg fogja a Magyar világ látni: hogy, ha én Heliodorus szerint ki-fogom adni, és Gyöngyösi Istvánnak Charicliájánál újabb életre hozni az én Karikleámat (ezen könyvet

már kézen tartom, és egy-két esztendő után kiadom) minő különbség lészen KARIKLÉA és Chariclia között.“

Dugonicsot tehát már 1796-ban foglalkoztatta a kérdés, épen Gyöngyösi szövegének torzításai miatt, hogy Heliodoros regényét magyar nyelven igazán „új életre keltse“.

Ilyen indítékok után jelent meg 1798-ban átdolgozása a következő címmel: *A szerecsenek. Újjabb életre hozta Dugonics András kiráji oktató. Első könyv. Európai történetek. Második könyv. Áfrikai esetek. Pozsonyban és Pesten Füskúti Landerer Mihály bötüivel és költségével. 1798.*

Jeligének Andrássy Péter előbb említett mondatát választja. Bevezetésében munkáját Benicki Etelkának, unokája szülöttének ajánlja. Itt miután elmondja röviden, hogy milyen tanulságok vonhatók le a regényből, mégegyszer ismétli Andrássy Péter nyilatkozatát és hozzá teszi: „Rendbe szedtem azokat az elrongyollott történetöket, melyekben Karikleának fényessége egészen el-homájosodott; és mostanában őtet, Heliodórusnak nyomdokai szerént, úgy felékesítöttem, amint tsak töllem kitelhetött.“

A Dugonics munkája is azon fa gyümölcse tehát, melynek gyenge csemetéjét kétszáz év előtt Czobor ültette el a magyar irodalom talajába.

Dugonics forrása.

Dugonics munkájához az 1596.-i *Commelinus* féle párhuzamos latin-görög kiadást használta. Maga mondja Előintésében[93] „kezemnél vagyon a deák fordítás, melly egy Varseviczki Staniszló lengyel által fordíttatott, ki-nyomattatott pedig Commelinus Hieronimus által.“ A szövegeket párhuzamosan használta. A görög szöveg ismeretére mutat a nevek írásmódja. Az ilyen írásmód: Kariklèa, Kárias, Knémon, Kibele nem magyarázható meg a latin szövegből. Erre különben maga Dugonics is utal Előintésében, ahol a nevek eltorzításáról szólva ezt mondja: „Én úgy gondolom: hogy a görög neveket méltóságukról le-sodrani, és a magyarban éppenséggel különböző-képpen ejteni; nincs a Fordítónak szabadságában“.

Összehasonlítás útján megismerkedhetünk *Dugonics fordítói eljárásával.* Már egyszerű bepillantással is meggyőződhetünk arról,

[93] *Gyöngyösi* költ. maradványai. I. köt. LXVII. l.

hogy itt nem szóról szóra fordítással van dolgunk, hanem inkább meglehetősen szabad átdolgozással. Különösen észrevehető ez a dialógusoknál. Az eredetiben Dugonics meglehetősen kerek elbeszélő részleteket talált az egészbe beleszőve, mint Kalasiris vagy Knemon történetét. Ő ezeket felbontotta és párbeszédekbe írta át. Igy azután igen sok henye és felesleges hely került bele a regénybe.

Azonban Dugonics munkájának menete mindenben követi Heliodoros regényét; legfeljebb bővítésekkel van dolgunk. *Prónai* szerint ugyan[94] „Dugonics szorosan követi a regény meséjének menetét; alig találunk egy-két eltérést. Ilyen Kalasiris hosszú elbeszélésének egy helyre hozása (az I. könyvben), amelyet Heliodoros két részben ad elő", de ha Dugonics munkáját Heliodorosszal összevetjük, meggyőződhetünk, hogy az V. szakaszban, épen úgy, mint Heliodorosnál a Nausikles megérkezésére hosszú „beszéd szakasztás" következik. Itt értesülünk Theagenes és Charikleia szigeti kalandjáról, ép oly részletességgel és Heliodorost ép úgy követve, mint a többi részek. Tehát olyan szerkezet változtatással nem találkozunk Dugonicsnál, amely a cselekvényt világosabbá tette volna, de hogyan is várhattuk volna ezt attól az írótól, ak maga örömmel jegyzi meg egy másik munkájában, hogy mindent összezavart, csak hogy annál érdekesebbé tegye a befejezést.

Dugonics regényének már régi bírálói is hibájául rótták fel a feldolgozás nyelvét. A szegedi parasztok beszédmodora sehogysem illik a III. század finom, platonikus stílusához. Erre igazán találó a Prónai megjegyzése, hogy olyan benyomást kelt bennünk, mint egy antik szobor magyar ruhában. Itt azonban mégis mérsékelte Dugonics Gottschedtől eltanult fordítási elveit. Csak némely helyen mutatkozik a Toldi Miklós szerzője, így amikor a thrák nőt, Rhodopist „rác menyecskének", a perzsa boszorkányt pedig „cigánnénak" nevezi. De annyiban mégis eltalálta a helyes mértéket, hogy a többi személyek neveit meghagyta.

A regény felosztását rendkívül részletezővé tette. A szakaszon belül részeket különböztetett meg, azokat pedig §-okra osztotta úgy, hogy az egész regény igen kis részekre bomlott fel.

Előadási módja áradóan bő, naiv kifejezései pedig igen sok helyen a legszebb részeket teljesen elrontják, nevetségessé teszik.

[94] Dugonics életrajza, Szeged, 1903. 147. l.

Igy azután fordításáról nem sok jót mondhatunk. Csak a szándék volt nemes, de a kivitel messze mögötte maradt a jóakaratnak. Mintegy lezárja a Charikleia kérdést irodalmunkban s azt el kell ismernünk, hogy a „jó rendbevétel“ Dugonicsnak mégis csak sikerült.

Dugonics és Gyöngyösi feldolgozása közti viszony.

Dugonics forrását és feldolgozásmódját már megismertük. Ha tudjuk azt, hogy milyen szöveg volt ismeretes Dugonics előtt a latin fordításon kívül, akkor érdeklődhetünk az iránt, hogy ezen feldolgozás hatással volt-e Dugonicsra? Gyöngyösire gondolhatunk, kinek munkáját sajtó alá rendezte s így bizonyára alaposabban is foglalkozott vele. A Gyöngyösi hatását ki is lehet mutatni, annak azonban semmi nyoma, hogy Dugonics Czobort ismerte volna. Igy ez is bizonyítékul szolgálhat állításunk mellett, hogy Dugonicsnak semmiféle forrás jellegű kézirat birtokában nem volt.

Egy példát lehet erre felhozni, amely élénken bizonyítja, hogy míg Gyöngyösi erős hatással volt Dugonicsra, addig Czobor fordításával semmi elfogadható hasonlóságot nem mutat.

Óh minek-is nevezzelek! — Mátkállyalak-é? de törvénesen le-nem-gyűrűztelek — Hitesellyelek-é? de mind-eddig össze-nem-esküdtünk — Oh nem egyebem, hanem édes, meg-meg-édes-édes Karikléám.

(Szerecsenek I. 117. l.)

De jaj én tégedet miként nevezzelek?
Mátkállyalak, avagy feleségellyelek?
Ez nem lehet, minthogy én nem esmértelek,
Ámbár sok sírással s tsókkal terheltelek.
(Gyöngyösi: Chariclia; Dugonics kiadás, I. 62. l.)

De minek mongialak auagi neuezzelek?
matkamnak hijalak s annak ismerielek,
te annak nem monthacz felesegellielek?
azt inkab nem lehet: mert nem ismertelek
noha ſok ſiraſsal chokokkal terhellek.
(Czobor ford., 2266—2270.)

Ceaterum quo te nomine quispiam appellet? sponsae-ne? at desponsata non es. An porro nuptea? Enimuero expers es coniugii. Quem igitur appellabo? quem postremo alloquar? an omnium suauissimum nomen Charicliae?
(Heliodoros — Warschewiczki, 31. l.)

Gyöngyösi hatására utalnak továbbá a következő egyezések:

Gyönge hajszálának ékes fürtjeit Laurus fának kisded leveleivel elegyítötte.
(Szerecsenek, I. 13. l.)

Rózsa kofzorúval fejét kerítette,
Zöld Laurus levéllel azt egyvelítette.
(Gyöngyösi: Chariclia; Dugonics kiadás, I. 131. l.)

Azomban Tizbe (atyádnak gyakori, és néha húzomos otthon nem-múlatozását maga javára fordítani akarván) házról-házra, vendégségökről-vendégségökre nyargalt.
(Szerecsenek, I. 128. l.)

Ő pedig az alatt kortsmáról, kortsmára
Nyargal Arsinával, nagy gyalázattyára,
Szerelmeket űzvén, nem nézvén magára,
Arsina mátkáját fordítván hafznára.
(Gyöngyösi: Chariclia, 68. l.)

Ezt arra magyarázták a hamar-hívő Bírák: hogy Tizbének el-illantása, Atyádnak praktikája lenne.
(Szerecsenek, I. 131. l.)

De nem vala elég annak el-menése,
Vefződnek apámmal, mondván ő fzerzése,
Hogy el-ment, s praktika titkos el-fzökése,
Azért ő nékie legyen büntetése.
(Gyöngyösi: Chariclia, 69. l.)

A hatás tehát Gyöngyösi és Dugonics között megvolt, habár sokkal kisebb mértékben, mint azt el lehetett volna várni.

*

Ilyen külső és belső hatásokra jött létre Dugonics Heliodoros fordítása. Becsét nem esztétikai értéke adja meg, hanem irodalomtörténeti összefüggése az előbbi feldolgozási kisérletekkel. Két évszázadon át foglalkoztatta tehát íróinkat Heliodoros regénye! A magyar feldolgozások Czobortól kezdve szerves kapcsolatba hozhatók egymással mindennél világosabban bizonyítva, hogy az irodalomi hagyományok a régi kor emberei előtt is értekesek voltak. Az egyes feldolgozások összehasonlításából az is kiviláglik, hogy csak igazi, arra hivatott tehetség tud kiváló művet alkotni. Hiábavaló Dugonics jóakaratú fáradozása és nagyobb tudományos felkészültsége: *Gyöngyösi* az összes társai közül messze kimagaslik. Itt, ahol alkalom nyílik az összehasonlításra, tűnik ki leginkább végtelen könnyűsége és finomsága, amellyel az anyagot alakítja. Pedig sok helyen másol: de könnyed fordulat, csak egy tollvonás és nem ismerünk rá az ólomlábon járó Czoborra! Végtelenül sajnálhatjuk, hogy nem állott rendelkezésére az egész anyag. Ha Gyöngyösi Heliodoros egész regényét átdolgozta volna, elmondhatnánk, hogy az egész világirodalomban a miénk a legszebb, legköltőibb Aithiopika.

Felhasznált munkák.

I. **Heliodori** Aethiopicorum libri decem, graece et latine, edidit Mitscherlich, I—II., Argentorati, 1806.

Fischer Theodor: Heliodors Äthiopische Geschichten, II. Auflage; Berlin-Schöneberg.

Rohde Erwin: Der griechische Roman und seine Vorläufer, II. Auflage; Leipzig, 1900.

Pauly-Wissowa: Realenciclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Heliodoros), XV. Halbband; Stuttgart, 1912.

Oeftering Michael: Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur; Berlin, 1901.

II. **Enyedi György**: Heliodori Aethiopicae libri decem; kézirat a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában (1089. szám).

Henrich Arnold: Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája; Kolozsvár, 1912.

Veress Andreas: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Fontes rerum Hungaricarum I; Budapest, 1915.

III. **Czobor Mihály** költeményének egykorú másolata a zágrábi egyetemi könyvtárban (Dr. Dézsi Lajos professzor úr betühű leírásában használtam).

Majláth Béla: Zrínyi a költő könyvtára; Akadémiai Értesítő, 1891. Die Bibliothek des Dichters *Nikolaus Zrínyi*; Wien, 1893.

Zsák J. Adolf: Czobor Mihály a Chariclia első magyar fordítója; Irodalomtörténeti Közlemények, 1901.

Bethlenfalvi gróf *Thurzó György* levelei nejéhez czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez, I—II.; Budapest, 1876.

Történelmi Tár 1878, 1880, 1882, 1893, 1895.

Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei, I—II.; Budapest, 1879.

Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. kötet; Budapest, 1899.

Istvánffy Miklós alnádor levele gr. Draskovich Jánoshoz: Századok, 1874.

Pintér Jenő: A magyar irodalom története, II. kötet: Budapest, 1909.

Rédei J. Kornél: Gyöngyösi Chariclíája; Kassa, 1912.

Király György birálata ugyanerről; Irodalomtörténet, 1912.

Badics Ferenc: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei; Budapest, 1912.

Warschewiczki: Heliodori Aethiopicae Historiae libri decem; Basileae, 1552.

Amyot: L'histoire aethiopique . . .; a Paris, 1559.
Leon Ghini: Historia di Heliodoro; in Genova, 1582.
Leonardo Ghinci: Historia di Heliodoro; in Venetia, 1587.
Fernando de Mena: Historia Ethiopica; en Anvers, 1554.
Johann Zschorn: Chronica, oder Keyser Buechlin; Strassburg, 1559.
Johann Zschorn: Aethiopica Historia; Strassburg, 1559. — Franckfurt am Mayn, 1587 (Buch der Liebe). — Leipzig, 1597. — Strassburg, 1624.
Caii Plinii Secundi: Naturalis Historiae. Recensivit F. G. F. Franzius; Lipsiae, 1779.
Nicolaus Hoeniger: Hoffhaltung des Türkhischen Keysers; Basel, 1596.
Roscher: Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, I. Band; Leipzig, 1884—1890.
Strabonis Geographica. Recognovit Augustus Meincke, I—III.; Lipsiae, 1866.
Herodoti Halicarnassensis Musae. Edidit J. C. F, Baehr, I—IV.; Lipsiae, 1856—1861.
Rawlinson: History of Herodotus, III.; 1876.

IV. **Laskai János** verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Kiadta: Dr. Dézsi Lajos; Budapest, 1908.

V. **Gyöngyösi István**: Új életre hozatott Chariclia; Lőcse 1700. — H. és é. n. (1742). — Buda, 1763. — Pozsony és Pest, 1796.
Dugonics András: Gyöngyösi István költeményes maradványai, I—II.; Pozsony és Pest, 1796.
Zlinszky Aladár: Heliodoros a magyar irodalomban; Budapest, 1887.
Balthazár Gábor: Egy ó-görög regény, — Heliodoros Aethiopikája. A kecskeméti áll. segélyezett evang. reform. főgymnasium értesítője, 1901—1902.
Gyöngyösi István: Márssal társalkodó Murányi Venus. Kiadta: Badics Ferenc; Budapest, 1909.
Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. V. kiadás; Budapest, 1894. (Olcsó Könyvtár).

VI. **Dugonics András**. A szerecsenek, I—II.; Pozsony és Pest, 1798.
Prónai Antal: Dugonics András életrajza; Szeged, 1903.

TARTALOM.

Javítandók:

5. oldal, *Rhode* helyett *Rohde*.
17. oldal, a 10. jegyzetben: Akadémiai Értesítő, *1891*.
64. oldal, alulról a 12. sorban: *vègh* helyett *vìgh*.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 100067088

A MUNKA NEMESIT